økonomi og politik

Kvartalsskrift udgivet af
Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi

51. årgang · nummer 3 · 1977

Munksgaards Forlag · København 1977

ØKONOMI OG POLITIK

51. årgang nr. 3 – 1977

Indhold

Thorbjørn Waagstein og *Thomas Thomsen:* Om kapitalgevinster og forbrug 219

Henning Olsen: Visionen om lighed – grænser for lighed med særlig henblik på de ældre 234

Anders Uhrskov: Verdenskommunismen efter 1956 251

Henrik Secher Marcussen og *Jens Erik Torp:* Fra afhængighedsanalyser til teorier om kapitalens internationalisering 265

Bent Greve: Holdt PP II stik? 287

Christen Sørensen: Rentebeskatning 293

Udviklingen i den internationale og den danske økonomi 307

Kvartalsskrift
udgivet af Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi
Munksgaards Forlag . København 1977

FORFATTERNE

Thorbjørn Waagstein, kandidatstipendiat, Økonomisk Institut, Københavns Universitet, cand. polit.

Thomas Thomsen, cand. polit.

Henning Olsen, forskningsassistent ved Socialforskningsinstituttet, cand. polit.

Anders Uhrskov, adjunkt, cand. mag., i samfundsfag, Statens og Hovedstadskommunernes kursus.

Henrik Secher Marcussen, adjunkt ved Institut for produktion og teknologi, Roskilde Universitetscenter, mag. scient. pol.

Jens Erik Torp, forskningsstipendiat ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i København, cand. polit.

Bent Greve, sekretær i Amtsrådsforeningens økonomisk-statistisk afdeling, cand. polit.

Christen Sørensen, forskningsstipendiat, Økonomisk Institut, Københavns Universitet, cand. polit.

Den økonomiske oversigt udarbejdes af fuldmægtig cand. polit. *Torben Nielsen,* Privatbanken.

Udgivelsen er støttet af Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Eftertryk uden kildeangivelse ikke tilladt.

ØKONOMI OG POLITIK udkommer med et hæfte i hvert kvartal. Årsabonnement 90 kr. incl. moms. Enkelte hæfter 30 kr. incl. moms. Ansvarshavende redaktør: Cheføkonom, cand. polit. H. THUSTRUP HANSEN, tlf. (01) 11 11 11. Selskabets formand: Professor, dr. phil. SVEN HENNINGSEN. Redaktionsudvalg: Afdelingsleder, cand. polit. BODIL NYBOE ANDERSEN, professor H. P. CLAUSEN, lektor, cand. mag. KNUD LARSEN, professor MOGENS PEDERSEN og lektor, cand. mag. CHRISTIAN THUNE. Redaktion: Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, Rosenborggade 15, 1130 København K. Ekspedition og abonnement: Munksgaards Forlag A/S, Nørre Søgade 35, 1370 København K, telf. (01) 12 70 30. Abonnement kan endvidere tegnes i alle boglader.

Tryk: Anton Nielsens Bogtrykkeri, København.

Udsendt i boghandelen december 1977.

Om kapitalgevinster og forbrug

Thorbjørn Waagstein og *Thomas Thomsen*

Artiklen bygger på dele af et speciale skrevet af Thorbjørn Waagstein og Thomas Thomsen, oktober 1976, med titlen: »Kapitalgevinsterne på fast ejendom i Danmark efter 1960 og deres betydning for samfundsøkonomien«. Ved denne artikels tilblivelse er vi Bodil Nyboe Andersen tak skyldig for en række kritiske kommentarer, som i vidt omfang er indarbejdet i artiklen.

Formålet med dennne artikel er nærmere at diskutere, hvilken forbindelse der er mellem kapitalgevinster på jord og fast ejendom og forbruget, idet der specielt lægges vægt på den rolle, som låntagningen med sikkerhed i fast ejendom spiller. Da der tilsyneladende hersker en del usikkerhed omkring, hvorledes kapitalgevinsternes størrelse i praksis beregnes, vil vi også meget kort beskrive beregningsmetoden, samt kritisk vurdere denne. Artiklen knytter i øvrigt an til Jørgen Drud Hansens artikler om kapitalgevinster i tidsskriftet »Økonomi og Politik« 1976 nr. 2 og 3.

1. *Årsagen til kapitalgevinsterne*

Årsagerne til kapitalgevinsterne er ret fyldigt diskuteret i ovennævnte artikler af Drud Hansen, så vi skal her begrænse os til en mere koncentreret sammenfatning.

Ser vi på den enkelte ejendom på 2 tidspunkter, t_1 og t_2, kan vi definere en henholdsvis nominel kapitalgevinst (NK) og reel kapitalgevinst (RK) som

$$(1) \qquad NK_{t2,\,t1} = H_{t2} - H_{t1} - I_{t2,\,t1} \text{ og}$$

$$(2) \qquad RK_{t2,\,t1} = H_{t2} - H_{t1}\,(1+p_{t2,\,t1}) - I_{t2,\,t1}\,(1+{}^{1}/_{2}\,p_{t2,\,t1})$$

hvor H_t er ejendommens handelsværdi, $p_{t2,\,t1}$ er et udtryk for den almindelige inflation i perioden (f.eks. stigningen i forbrugerindekset), og $I_{t2,\,t1}$ er nettoinvesteringerne i perioden. Når vi i (2) inflaterer med det halve af inflationen, er det fordi vi forudsætter, at investeringerne er jævnt fordelt over perioden.

Den reelle kapitalgevinst på den enkelte ejendom kan enten skabes på den reproducerbare del (bygninger m.v.) eller på den ikke-reproducerbare del (jorden). Hvis vi antager, at værdien af bygningen følger den almindelige udvikling i byggeomkostningerne, kan der opstå en reel kapitalgevinst på denne del

af ejendommen, hvis byggeomkostningerne stiger hurtigere end det almindelige prisniveau, således som det ofte har været tilfældet.

I en artikel i Socialt Tidsskrift nr. 6/7, 1971, viser J. Vibe-Pedersen og H. E. Zeuthen, at hvis vi forudsætter en konstant inflationsrate, p, og forudsætter, at jordrenten ligledes stiger med p, da vil jordens værdi tilnærmelsesvis være $K = j/i_r$, hvor j er jordrenten og i_r er realrenten. Jordens realværdi er altså uafhængig af inflationsraten og af den nominelle rente, blot realrenten er konstant.

Vi ser altså, at den reale jordværdi kan stige, hvis den reale jordrente stiger og/eller realrenten falder. Udviklingen i den reale jordrente vil afhænge af udbuds- og efterspørgselsforhold. Når en voksende efterspørgsel står over for et begrænset udbud, som det for eksempel typisk er tilfældet med de rekreative områder, vil vi få en voksende real jordrente og jordværdi, og dermed reelle kapitalgevinster. Andre typiske tilfælde hvor den reale jordrente stiger er, når en ejendomsbeskatning fjernes, eller når en restriktion fjernes (ejerlejligheder, huslejerestriktioner), eller når f.eks. landbrugsjord overgår til by- eller sommerhusbenyttelse. Realrenten er det særdeles vanskeligt at finde et udtryk for, da dette jo er den subjektive rente, som de forskellige efterspørgere tilbagediskonterer med. I hvor høj grad faldende realrente kan være forklaring på skabelsen af reelle kapitalgevinster efter krigen, er vanskeligt at sige, men for at være eneste forklarende faktor skal den have været støt faldende i længere perioder, hvilket næppe kan være særlig sandsynligt.

Betragter vi den enkelte ejendomsejer, kan han imidlertid godt få en reel formueforbedring, selv om ejendommen kun følger den almindelige inflation, og der dermed ikke skabes nogen reel kapitalgevinst. Dette kan ske, hvis han p.g.a. prioritetsgælden i ejendommen er nettodebitor, idet fordringernes realværdi er faldende under inflation. Dette forhold kompenseres der normalt for ved en højere nominel rente, men det er påvist, at den nominelle rente ofte er så lav, at den disponible realrente (realrenten efter skat) er negativ.

Sammenfattende kan vi sige, at der vil skabes en reel kapitalgevinst på jord og fast ejendom, hvis

1) byggeomkostningerne stiger hurtigere end den almindelige inflation,
2) den reale jordrente stiger, eller
3) realrenten (efter skat) falder.

Desuden vil inflationen, hvis ejendomsejeren er nettodebitor, give anledning til en debitorgevinst p.g.a. pengefordringernes faldende realværdi.

2. *Virkningerne af kapitalgevinsterne på forbruget*

Vi skal her med udgangspunkt i ovennævnte artikel af Drud Hansen beskæftige os med kapitalgevinsternes virkning på forbruget.

Drud Hansen tager udgangspunkt i en forbrugsfunktion, hvor forbruget er

bestemt af den empiriske realindkomst og den empiriske realformue. Hans hovedargument er, at nok er der en positiv sammenhæng mellem forbrug og reelle kapitalgevinster, men det som nogen vinder, taber andre, således at virkningen af de reelle kapitalgevinster på det samlede forbrug stort set er nul.

Vi skal ligeledes her gå ud fra en forbrugsfunktion, hvor den empiriske realformue indgår, idet vi nedenfor nærmere skal diskutere, hvorfor dette må være tilfældet. Vort hovedargument er imidlertid, at der *ikke* er en symmetrisk forbrugsreaktion hos de, der vinder, og de der taber, ved de store prisstigninger på den faste ejendom, således at nettovirkningen på forbruget bliver positiv.

Før vi går nærmere ind på denne argumentation, skal vi kort se på, hvad en sådan eventuel efterspørgselsstigning resulterer i.

Kapitalgevinsterne vil kun i enkelte tilfælde dække over en reel forøgelse af økonomiens indtjeningsevne (f.eks. når kapitalgevinsterne skyldes højere priser for landbrugseksporten). Samfundet som helhed bliver altså normalt ikke »rigere« af disse kapitalgevinster. Den forøgede efterspørgsel vil således kunne give forskelligt udslag. Hvis vi betragter en lukket økonomi, hvor investeringerne er eksogent bestemt, vil den forøgede efterspørgsel, hvis økonomien har fuld kapacitetsudnyttelse, resultere i en forhøjelse af prisniveauet, så den reelle efterspørgsel er uændret. Kapitalgevinsterne bevirker altså under disse forudsætninger en omfordeling af den reelle efterspørgsel blandt de forskellige grupper i samfundet, samt inflation. Går vi derimod ud fra, at investeringerne er renteafhængige, samt at kapitalgevinsterne resulterer i en øget låntagning til forbrugsformål, som igen medfører en forhøjelse af renten, vil det øgede forbrug til en vis grad modsvares af et fald i investeringerne. Betragter vi endelig en åben økonomi, kan den større samlede efterspørgsel modsvares af et underskud på betalingsbalancen, altså ved at det hjemlige merforbrug finansieres ved opsparing i udlandet. Resultatet af den større efterspørgsel kan altså være prisstigninger, rentestigning og investeringsfald, eller underskud på betalingsbalancens løbende poster. Eller lidt af hvert.

Vi skal ikke her gå nærmere ind på virkningen af en eventuel større efterspørgsel som følge af kapitalgevinsterne, men i det følgende argumentere for, at der *er* en sådan efterspørgselsstigning, idet der *ikke* er en symmetrisk forbrugsreaktion hos de, der vinder, og de der taber, ved kapitalgevinsterne på fast ejendom.

Vi beskæftiger os i det følgende udelukkende med de *reelle* kapitalgevinster, således som de er defineret i foregående afsnit, og altså ikke med debitorgevinsterne. Disse er nøje forbundet med et samtidigt tab hos kreditorerne, og symmetribetragtningen virker derfor mere rimelig (selv om der også her *kan* være en betydelig asymmetri).

Vi skal i det følgende betegne gevinsterne som realiserede, når ejendommen sælges.

1) Lad os først se på situationen, hvor ejendommen *ikke* sælges. Hvis prisstigningen skyldes et fald i realrenten, er indkomststrømmen uændret, og der vil ikke umiddelbart være nogen virkning på forbruget. Hvis prisstigningen hænger sammen med forøgelse af det reale afkast, er vi enige med Drud Hansen i, at der ikke er grund til at forvente nogen umiddelbar forøgelse af det samlede forbrug, medmindre der er tale om en reel ændring i økonomiens samlede indtjeningsevne. Typiske eksempler på en sådan symmetrisk forbrugsreaktion, der vil gøre at de ekspansive og kontraktive virkninger på forbruget formentligt stort set vil udligne hinanden, er når huslejen stiger i udlejningsbyggeriet. Her sker der en simpel omfordeling fra lejer til ejer.

Uanset årsagen til den reelle kapitalgevinst, kan der imidlertid være en mere indirekte virkning på forbruget.

Hvis vi går ud fra, at den enkelte forbruger har et fuldt kendskab til sin fremtidige løbende indkomst incl. kapitalgevinsterne/-tabene, og at han har mulighed for at optimere fordelingen af forbruget mellem nutidigt og fremtidigt forbrug, så vil kapitalgevinsterne ikke betyde nogen ændring i denne plan. Kapitalgevinsterne vil altså ikke betyde nogen ændring i det aktuelle forbrug, idet der er taget højde for gevinsterne i den planlagte fordeling af forbruget.

Når vi alligevel i en situation med ikke-realisering af gevinsten kan forvente en positiv sammenhæng mellem forbrug og kapitalgevinst, skyldes det, at der er grund til at forvente, at der ofte vil være en inoptimal fordeling af forbruget over tiden (uanset om kapitalgevinsten er forventet eller ej).

For det første vil kapitalgevinsten betyde adgang til lån med sikkerhed i gevinsten, således at et ønsket forbrug kan realiseres. Her behøver der ikke blot at være tale om, at det ikke tidligere har været muligt overhovedet at få et lån, men lånevilkårene er normalt mere fordelagtige, når der kan stilles sikkerhed i fast ejendom, end når dette ikke er tilfældet. Løbetiden er således længere end ved andre lån, og renten er som regel langt lavere end ved f.eks. afbetalingshandel.

For det andet kan forbruget øges, selv om gevinsten måske var forudset, fordi forbedringen af formueforholdet gør, at noget af usikkerheden m.h.t. fremtiden forsvinder. Et øget forbrug i tillid til de fremtidige indtægtsforhold kan realiseres uden alt for stor risiko for at blive illikvid, hvis forventningerne ikke holder stik. Dette kan vise sig ved låntagning med sikkerhed i ejendommen, eller ved en formindsket opsparing af den løbende indkomst til sikkerhedsformål, fordi en eventuel uventet merudgift kan klares ved lån i ejendommen.

Endelig kan den øgede realformue også betyde et større forbrug, såfremt forøgelsen ikke var forventet, hvis man regner med en forbrugsfunktion, hvor den samlede livsindkomst (forstået som de samlede økonomiske ressourcer over tiden den enkelte kan råde over) spiller ind på det løbende forbrug.

Spørgsmålet er nu, om denne indirekte virkning på forbruget vil blive mod-

svaret af, at andre i samfundet indskrænker deres forbrug tilsvarende. Den eneste modgående virkning, man kan forestille sig, er (som også nævnt af Drud Hansen), at de der agter sig i en nærmere fremtid at købe en ejendom, forøger deres opsparing i takt med de stigende ejendomspriser. Det skal her bemærkes, at udbetalingernes andel af ejendomsprisen har været faldende de seneste årtier, og desuden må denne gruppe af potentielle købere være ret forsvindende i forhold til den samlede gruppe af ejendomsbesiddere. Nettoeffekten på forbruget må derfor forventes at være positiv.

2) Lad os dernæst betragte situationen, når ejendommen sælges, altså når kapitalgevinsten realiseres.

Her er det retten til en fremtidig indkomststrøm, der sælges. Kapitalgevinsten kan da være et resultat af, at denne indkomststrøm er forøget, eller af at der er sket et fald i realrenten, altså en opvurdering af denne indkomststrøm. Om sælger og køber her har symmetrisk forbrugsreaktion, vil afhænge af, hvorledes købet foregår. Det afgørende er her, om den ekspansive og den kontraktive forbrugerreaktion sker efter samme tidsmæssige fordeling. Vort afgørende synspunkt er, at det gør den ikke.

Såfremt handelen sker kontant eller ved afdrag fra køber til sælger over en årrække, vil forbrugsreaktionen formentlig være stort set symmetrisk. Anderledes forholder det sig derimod, når købet foregår ved, at en del af købesummen erlægges som obligationer og pantebreve, som sælger derefter afhænder på realkreditmarkedet. Køberen får en indskrænkning af sine forbrugsmuligheder fordelt over en længere årrække, medens sælgers forbrugsmulighed udvides omgående. Vi ser altså, at det igen er spørgsmålet om belåning af ejendommen, der er afgørende for, om nettoeffekten af værdistigningen på den faste ejendom på forbruget er positiv, idet belåningen netop kan ses som udtryk for en asymmetrisk forbrugsreaktion. Belåningen er ikke uden videre et udtryk herfor. Det afgørende er som nævnt, om værdipapierne sælges, og provenuet herfra omsættes hurtigere i forbrug, end køberen indskrænker sit forbrug ved betaling af renter og afdrag.

At en sådan asymmetrisk reaktion er sandsynlig, kan vi måske bedst illustrere med nogle eksempler, der kan give argumentationen kød og blod.

De tilfælde, hvor en ejendom sælges med det formål at købe en anden ejendom, er i almindelighed uinteressante, og skulle ikke give anledning til nogen ekstrabelåning af betydning. En undtagelse herfra er de tilfælde, hvor formålet med handelen netop er at opnå en kapitalgevinst, altså den egentlige spekulation i fast ejendom. Her er det klart, at gevinsten normalt vil blive omsat i kontanter, der enten vil blive brugt til forbrug, eller blive benyttet til nye opkøb.

Herudover har det størst interesse at se på, hvilke husstande der forlader massen af ejere af fast ejendom. Det sker typisk for selvstændige, når de går på pension (f. eks. landmanden), hvorefter gevinsten kommer til at tjene som

en slags selvpension. Parcelhusejeren forlader typisk massen af ejere, når han dør, hvorefter kapitalgevinsten tilfalder arvingerne. I begge tilfælde er det sandsynligt, at forbrugsudvidelsen hos dem, der modtager gevinsten, sker hurtigere end forbrugsindskrænkningen hos køberne. En faktor, der reducerer denne virkning, er arvebeskatningen. Ser vi på tallene for belåningen af den faste ejendom, tyder disse på en sådan asymmetrisk forbrugsreaktion. Mere herom senere.

Sammenfattende kan vi sige, at vi vil forvente, at de der ejer fast ejendom, vil udvide forbruget,

1) uden forbindelse med salg, fordi kapitalgevinsterne giver større muligheder for og formentlig også større incitament til at fremskynde forbruget enten ved låntagning med sikkerhed i den faste ejendom, eller ved nedsat opsparing ud af den løbende indkomst, og
2) i forbindelse med salg, fordi køberen indskrænker sit forbrug langsommere end sælgeren udvider sit.

Eneste modgående reaktion på det samlede forbrug er de potentielle køberes formodede større opsparing i takt med prisstigningerne på den faste ejendom. Vi må derfor konkludere, at nettoeffekten på forbruget vil være positiv.

3. *Kapitalgevinsternes størrelse*

Før vi går over til nærmere at se på belåningen af den faste ejendom, skal vi kort se på, hvor store kapitalgevinsterne har været, og hvilke fejlkilder der knytter sig til tallene.

I tabellerne 1 og 2 har vi i stærkt koncentreret form gengivet resultatet af beregningen af kapitalgevinsterne. Det ses, at det især er parcelhusene og landbrugsejendommene, der vejer til i opgørelsen over de reelle kapitalgevinster. Gevinsterne på ubebyggede grunde m.v. og på sommerhuse er også ganske betydelige, især når man sammenholder gevinsterne med disses samlede handelsværdi.

Udover den undervurdering af gevinsterne, der skyldes, at der ikke er taget tilstrækkeligt hensyn til kapitalsliddet på ejendomsmassen, er der to andre væsentlige fejlkilder. Den ene er, at der (jfr. beskrivelsen af beregningsmetoden i appendiks) ikke er taget hensyn til gevinsten, når en ejendom skifter anvendelse, og den anden at værdierne refererer til belånte værdier, hvorfor kursændringer spiller ind.

Tabel 1. Kapitalgevinsterne på privat fast ejendom 1/7-1959 til 1/7-1975

	Nominelle kapitalgevinster	Relle kapitalgevinster
	mia. kr.	
Beboelsesejendomme[1])	180,8	68,3
heraf parcelhuse	142,4	68,1
Landbrugsejendomme[2])	81,6	45,6
Sommerhuse	14,5	9,2
Ubebyggede grunde m.v.[3])	38,5	9,8
Ejerlejligheder[5])	3,6	1,0
Øvrige ejendomme[4])	34,3	- 9,5
I alt	353,3	124,4

1) Bortset fra landbrugets stuehuse.
2) Inklusive skove og frugtplantager.
3) Inklusive »andre bebyggede ejendomme«.
4) Fabriks- og lagerejendomme samt ejendomme med beboelse og forretning minus beboelse.
5) Kunefter 1967.

Kilde: T. Thomsen & T. Waagstein, anførte værk, s. 30–32. Om beregningsmetoden, se appendiks.

Tabel 2. Kapitalgevinsterne på privat fast ejendom hvert af årene 1959/60 til 1974/75

1/7–1/7	Nominelle kapitalgevinster	Reelle kapitalgevinster
	mia. kr.	
1959–60	6,9	5,9
1960–61	12,8	9,3
1961–62	8,5	3,0
1962–63	5,7	- 0,7
1963–64	10,4	5,8
1964–65	11,0	- 0,4
1965–66	27,6	18,7
1966–67	11,0	- 9,2
1967–68	2,1	-10,0
1968–69	5,5	- 0,1
1969–70	39,1	21,0
1970–71	12,5	- 2,5
1971–72	28,3	7,8
1972–73	60,7	26,9
1973–74	71,2	0,5
1974–75	40,0	-12,7
I alt	353,3	-

Kilde: Som i tabel 1.

De gevinster, der opstår, når en ejendom skifter anvendelse, drejer sig især om gevinsterne, når landbrugsejendomme bliver udstykket til byggegrunde, og når ikke-nybyggede (huslejeregulerede) beboelsesejendomme udstykkes til ejerlejligheder. Det er meget vanskeligt at danne sig et skøn over, hvor store beløb der er tale om. I tabel 3 har vi foretaget et skøn over gevinsten ved landbrugsjords overgang til by- eller sommerhusbenyttelse. Dette skøn er fremkommet

ved at multiplicere den gennemsnitlige fortjeneste pr. m^2 i perioden med det inddragne areal (reduceret for arealet til offentlig anvendelse m.v.).

I tabel 4 er opgjort et meget groft skøn over gevinsten ved ikke-nybyggede ejendommes overgang til ejerlejligheder. Ligningsdirektoratet har foretaget beregninger, der viser, at sådanne ejendomme stiger til det fire- eller femdobbelte i værdi ved udstykning til ejerlejligheder. Hvis vi går ud fra, at alle ejerlejligheder, der er blevet solgt de sidste 3 år, er førstegangshandeler (hvilket kun delvist er rigtigt), og går ud fra, at disse er steget til ca. det tredobbelte i værdi (for at holde os i underkanten), fremkommer tallene i tabel 4.

Tabel 3. Gevinsten ved landbrugsjords overgang til by- eller sommerhusbenyttelse

År	Gevinst mia. kr.
1967	0,2
1968	0,2
1969	0,3
1970	0,3
1971	0,5
1972	0,8
1973	1,5
1974	1,7
1975	1,7

Tabel 4. Gevinsten ved ikke-nybyggede ejendommes overgang til ejerlejligheder

År	Gevinst mia. kr.
1973	0,5
1974	0,6
1975	1,1

Kilde til tabel 3 og 4: T. Thomsen & T. Waagstein, anførte værk, s. 37 og 39.

Det andet problem er, i hvor høj grad de beregnede gevinster i virkeligheden blot er udtryk for ændrede kurser på værdipapirerne. Det er ofte blevet hævdet (se f. eks. artikel af J. Vibe-Pedersen og H. Zeuthen i Finanstidende nr. 12/1974), at de reelle gevinster de seneste år blot skyldes kursændringer.

Man anvender ofte begrebet kontantværdi om den hypotetiske salgssum, der vil fremkomme, hvis en ejendom handles kontant. Dette begreb er naturligvis temmelig hypotetisk, da praktisk taget ingen handeler foregår kontant. Det nærmeste, man i praksis kan komme til dette begreb, er det beløb, der skal til for at opkøbe de i en ejendom indestående prioriteter til kursværdi, udbetale et beløb svarende til sælgerpantens kursværdi, og endelig erlægge den kontant udbetaling. Vi har i tabel 5 beregnet nogle »kontantværdiprocenter« for parcel-

huse og landbrugsejendomme for udvalgte år mellem 1960 og 1975, idet kontantværdiprocenten skal forstås som den procent, som kontantværdien udgør af handelsværdien. Disse kontantværdiprocenter er beregnet ud fra de tal for de gennemsnitlige købesummer og disses fordeling på de forskellige berigtigelsesformer, som offentliggøres halvårligt af Statens Ligningsdirektorat.

Tabel 5. Indeks for kontantpriser

År	1 Kontant værdi procent	2 Indeks for kontantværdi	3 Indeks for ejendomspriser	4 Indeks for kontantpriser (2 x 3)	5 Indeks for forbrugerpriser
Parcelhuse:					
1960	87,3	100	100	100	100
1963	86,6	99	154	152	118
1967	*80,0*	92	238	219	156
1970	74,2	85	302	257	182
1975	76,1	87	516	449	258
Landbrugsejendomme:					
1960	88,8	100	100	100	100
1963	87,9	99	116	115	118
1967	80,7	91	177	161	156
1970	74,8	84	193	162	182
1975	77,4	87	448	390	258

Kilde: T. Thomsen & T. Waagstein, anførte værk, s. 45.

Vi ser af tallene i tabel 5, at nok er der sket et vist fald i kontantværdiprocenten fra 1960 til 1975, men at dette fald kun i ringe grad modificerer den prisudvikling, der har været tale om. Indekset for kontante ejendomspriser stiger langt stærkere end forbrugerprisindekset. Årsagen til at den stadigt stigende rente ikke har influeret mere på kurserne er, at man efter 1970 i stadigt større omfang er gået over til kontantlån og 10 %-obligationer. Det efterslæb, som den nominelle rente havde efter den reelle rente, er nu for både obligationer og pantebreve noget udlignet.

Påstanden om, at de beregnede reelle kapitalgevinster i stort omfang blot er et resultat af den stigende rente og de faldende kurser, er altså urigtig.

4. *Belåningen af kapitalgevinsterne*

Som vi diskuterede det i afsnit 2, vil den stigende efterspørgsel som resultat af kapitalgevinsterne give sig udslag i en mindre opsparing ud af den løbende indkomst og i en voksende belåning. Mens det er uhyre vanskeligt empirisk at eftervise, hvilken indflydelse kapitalgevinsterne har på opsparingen ud af den løbende indkomst[1]), kan man forsøge at isolere den låntagning, der sker med sikkerhed i kapitalgevinsterne. Dette vil vi forsøge i det følgende.

1. Beregninger, som der gøres rede for af Søren Brodersen i »Juristen og Økonomen« 9/1977, tyder på, at ejere af fast ejendom vitterlig har en lavere opsparing end andre.

I en situation, hvor der ikke er inflation eller kapitalgevinster, vil den samlede restgæld i den faste ejendom under forudsætning af et jævnt omsætningsmønster være nogenlunde konstant. De afdrag på prioritetsgælden, der foretages løbende på de forskellige ejendomme, vil modsvares af, at der hvert år er nogle, der afhænder deres ejendom og frigør den opsparede kapital, der står i denne. Det stadig nybyggeri vil derimod løbende bidrage til, at den samlede prioritetsgæld vokser.

Vi kan derfor betragte stigningen i prioritetsgælden, altså nettolåntagningen i den faste ejendom, reduceret for den belåning, der går til nybyggeriet, som et udtryk for belåningen af kapitalgevinsterne. Det kan være vanskeligt direkte at knytte et sådant lånebeløb til et teoretisk begreb. Det betyder imidlertid ikke, at en sådan opgørelse af belåningen af kapitalgevinsterne bliver uanvendelig. Specielt hvis vi skal diskutere følgerne af et eventuelt indgreb mod kapitalgevinsterne, der vil gøre en sådan belåning umulig, er opgørelsen af interesse.

Resultaterne af denne opgørelse er vist i tabel 6 og 7. Nettotilgangen er opgjort til kursværdi. Den omfatter udlån fra realkreditinstitutter, staten, banker, sparekasser, forsikringsselskaber og pensionskasser, sælgerpantebreve og lånepantebreve. Afgangen og kurserne på pantebrevene er beregnet ved at forudsætte, at den pålydende rente er steget støt fra 6 til 9 pct. fra 1960 til 1975, at

Tabel 6. Nettotilvækst i belåningen i fast ejendom, kurværdi (mio. kr.)

År	1 Realkr. institut i alt	2 Staten, banker, sparek., forsikr.s	3 Sælger-pante-breve	4 Låne-pante-breve	5 Netto-tilgang i alt	6 Minus offentlig låntagn.	7 Privat netto-låntagn. i alt
1960	1.300	656	300	51	2.307	–	2.307[2])
1961	1.828	504	370	66	2.768	26	2.742
1962	2.095	373	500	91	3.059	26	4.033
1963	2.823	317	574	103	3.817	26	3.791
1964	3.260	423	739	134	4.556	103	4.453
1965	4.511	518	921	117	6.067	90	5.977
1966	3.361	540	958	266	5.125	90	5.035
1967	3.975	457	1.186	102	5.720	87	5.633
1968	6.105	391	1.277	94	7.867	352	7.515
1969	7.313	605	1.636	83	9.637	349	9.288
1970	5.764	565	1.727	381	8.437	235	8.202
1971	9.242	660	2.023	503	12.428	258	12.170
1972	12.267	1.316	3.121	628	17.332	276	17.056
1973	15.655	1.601	3.374	810	21.440	115	21.325
1974	15.165	1.315	2.324	274	19.078	52	19.026
1975	20.425	– 305[1])	3.481	24	23.625[1])	49	23.576[1])
1976	18.600	624[1])	5.336	70	24.630[1])	–	24.630[2])

1) Uden udlån fra staten og forsikringsselskaber.
2) Uden fradrag for offentlig låntagning.

Kilde: T. Thomsen & T. Waagstein, anførte værk, s. 80. Benyttet statistik: Danmarks Nationalbanks års- og kvartalsoversigter, Årsberetninger fra Forsikringsrådet, Obligationsbetænkningen fra 1969, Statistiske efterretninger samt materiale fra Statens ligningsdirektorat.

løbetiden gennemsnitlig er 8 år for lånepantebrevene og 12 år for sælgerpantebrevene, og at den effektive kreditorrente ligger 2 1/2 pct. over renten på en 6–7 pct. 10-årig kreditforeningsobligation (med visse modifikationer for de senere år). Opgørelsen over nettotilgangen i belåningen af privat ejendom er lidt kompliceret, men formentlig ganske præcis.

Skønnet over belåningen af det private nybyggeri i tabel 7 er fremkommet ved at forudsætte, at boligbyggeriet er 90 pct. belånt, landbrugsbyggeriet og det øvrige erhvervsbyggeri 70 pct. belånt. Denne opgørelse af nybyggeriets finansieringsbehov er forbundet med en del usikkerhed. Således inkluderer investeringer i nybyggeri ikke grundforbedringer, byggemodning o. l., hvortil der også kan optages realkreditlån. Desuden er det offentliges låntagning på realkreditmarkedet (som er fratrukket) formentlig noget undervurderet. Disse fejl kan imidlertid ikke ændre hovedtendensen i tallene, som den fremgår af 4. kolonne i tabel 7.

Tabel 7. Belåningen af kapitalgevinsterne på privat fast ejendom (provenue, mia. kr.)

År	1 Nettotilgang i belåningen af privat fast ejendom	2 Investeringerne i privat nybyggeri	3 Skønnet belåning af privat nybyggeri	4 Belåning af kapitalgev. på privat ejendom (1 minus 3)
1960	2,3	2,2	1,8	0,5
1961	2,7	2,7	2,2	0,5
1962	3,0	3,1	2,5	0,5
1963	3,8	3,1	2,5	1,3
1964	4,5	4,1	3,3	1,1
1964	4,5	4,1	3,3	1,1
1965	6,0	4,9	4,0	2,0
1966	5,0	5,1	4,2	0,9
1967	5,6	6,0	5,0	0,6
1968	7,5	5,7	4,8	2,7
1969	9,3	7,5	6,3	3,0
1970	8,2	8,4	7,0	1,2
1971	12,2	8,8	7,3	4,8
1972	17,1	11,2	9,5	7,6
1973	21,3	14,9	12,5	8,8
1974	19,1	15,3	12,6	6,5
1975	23,8	13,8	11,4	12,4
1976	24,6	17,9	14,9	9,7

Kilde: Kol. 1: se tabel 6; kol. 2: Stat. 10-årsoversigt; kol. 3 er beregnet som (boligbyggeri minus 10 pct.) + (øvr. byggeri minus 30 pct.).

Når vi skal vurdere tallene i tabel 7, er det vigtigt at holde for øje, at ejerpantebrevene ikke er med i opgørelsen. Det skyldes, at tinglysning af et ejerpantebrev ikke umiddelbart behøver at dække over et låneforhold. Hvor meget ejerpantebrevene betyder, er det særdeles vanskeligt at vide noget om. Nytinglysningen af ejerpantebreve toppede i 1973 med knap 24 milliarder kr. I 1975

androg den over 16 milliarder kr., og i 1976 ca. 20 milliarder kr. I de senere år er ca. 1/3 af disse blevet lagt som sikkerhed for midlertidige byggelån. Resten af ejerpantebrevene dækker formentlig en stor del af den erhvervsgæld, der optages, idet de typisk lægges til sikkerhed for en kassekredit. En henvendelse til bankerne for at få et skøn over udlånene med sikkerhed i ejerpant har været forgæves. En præcisering af dette i bankstatistikken ville være et væsentligt fremskridt.

Når vi ser på tallene i tabel 7, er det især interessant at se, hvor stor en andel af nettolåntagningen med sikkerhed i fast ejendom, der går til tillægsbelåning, og hvor meget der går til nybyggeri. Det ses, at belåningen af kapitalgevinsterne udgjorde en andel af den samlede nettolåntagning på gennemsnitlig 25 pct. i perioden 1961–65, 22 pct. i perioden 1966–70 og 42 pct. i perioden 1971–75. For året 1975 nåede belåningen af kapitalgevinsterne op på at udgøre over *halvdelen* af den samlede nettolåntagning. Man kan altså ikke hævde, at belåningen af kapitalgevinsterne blot er af marginal betydning på lånemarkedet – det er andet og mere end blot »toppen« af belåningen af fast ejendom. Det skal erindres, at dette som nævnt er uden at medregne låntagningen med sikkerhed i ejerpantebreve.

Hvis vi som nævnt i afsnit 2 vil tage denne belåning af kapitalgevinsterne som et indicium for en asymmetrisk forbrugsreaktion hos de, der får kapitalgevinsterne, og de der ikke gør, er det kun den del af værdipapirerne, der kommer på markedet, der har interesse. Især for sælgerpantebrevenes vedkommende er der mange, der ikke kommer på markedet. I pantebrevsbetænkningen er det skønnet, at kun ca. 20 pct. kommer på markedet. Dette reducerer den andel, hvormed belåningen af kapitalgevinsterne belaster lånemarkedet, hvis vi går ud fra, at disse sælgerpantebreve ikke bliver lagt til sikkerhed for andre lån, f. eks. lån mod håndpant i en bank (hvilket i øvrigt ofte vil være tilfældet). Disse 20 pct. er formentlig et særdeles groft skøn, og tallet varierer givetvis ganske meget fra år til år. Går vi ud fra, at disse 20 pct. er et korrekt tal, bliver de ovennævnte procenter noget mindre.Beregnet således udgør belåningen af kapitalgevinsterne følgende andele af den samlede nettolåntagning i den faste ejendom: 1961–65: 13 pct., 1966–70: 8 pct.; 1971–75: 30 pct. Altså stadig andet og mere end »toppen« af den private låntagning med sikkerhed i fast ejendom.

Den meget store ekspansion i låntagningen med sikkerhed i fast ejendom i 70'erne hænger naturligvis også sammen med institutionelle forhold. Udlånsloftet for pengeinstitutterne har medført, at pengeinstitutterne ofte kræver, at alle lånemuligheder i realkreditten er udnyttet. Desuden har det medført, at flere søger lån på det private pantebrevsmarked, en udvikling som også pengeinstitutterne befordrer, jfr. f. eks. deres pantebrevsservice. Et forsøg på at begrænse udlånene fra realkreditinstitutterne vil givevis yderligere befordre denne udvikling.

5. *Sammenfatning*

For med sikkerhed at kunne afgøre, hvordan prisstigningerne på den private faste ejendom og dermed kapitalgevinsterne indvirker på det samlede forbrug, vil det kræve, at man nærmere og mere konkret undersøger, hvordan kapitalgevinsterne faktisk indvirker på forskellige befolkningsgruppers forbrug. Det er efter vor opfattelse under alle omstændigheder fuldstændigt uholdbart, således som Drud Hansen gør det, at konkludere, at kapitalgevinsterne ingen eller kun minimal virkning har på det samlede forbrug.

En af de størrelser, vi *kan* se på som indicium for forbrugsreaktionen, er udviklingen i låntagningen med sikkerhed i fast ejendom. Vi så foran, at denne låntagning har udviklet sig eksplosivt, uden rimelig sammenhæng med nybyggeriets størrelse.

Nok så interessante er disse belåningstal, når vi diskuterer, hvilken virkning der vil være af indgreb, der konfiskerer gevinsterne og dermed udelukker en belåning af dem.

Vi skal ikke her komme ind på alle de former for indgreb, der kan mindske skabelsen af kapitalgevinsterne eller konfiskere dem, når de *er* opstået, men blot nævne to indgreb: nationalisering og grundstigningsskyld.

En nationalisering af al jord ville fjerne alle muligheder for at opnå både rent nominelle og reelle kapitalgevinster på andet end bygningsværdien. Dermed ville også praktisk taget al nettolåntagning, der ikke har til formål at finansiere nybyggeriet, være fjernet fra realkreditmarkedet.

Et mindre drastisk indgreb som f. eks. en gradvis indførelse af grundstigningsskyld (eller ejendomsstigningsskyld) ved at lade alle reelle gevinster indefryse som statsprioritet, der f. eks. først begynder at forrentes ved afhændelse af ejendommen, ville stadig give anledning til debitorgevinster, når ejeren er nettodebitor. Reduktionen af den del af låntagningen, der ikke har forbindelse med nybyggeriet, ville i så fald også blive mindre drastisk, fordi debitorgevinsterne stadig ville kunne belånes.

Hvor hurtigt der i tilfælde af et indgreb ville ske en begrænsning af den belåning af kapitalgevinsterne, som vi har opgjort foran, er det i det hele taget vanskeligt at sige. Restgælden på den samlede ejendomsmasse udgjorde ifølge Ligningsdirektoratets stikprøveundersøgelse i forbindelse med 1969-vurderingen lidt over 40 pct. af ejendomsvurderingen. Der er altså rigelig plads til en fortsat udvidelse af belåningen, også selv om de fremtidige kapitalgevinster konfiskeres. Men det er klart, at der efterhånden vil ske en stabilisering af denne belåning.

Appendiks

Om beregningen af kapitalgevinsternes størrelse

Vi definerede foran den nominelle kapitalgevinst mellem tidspunkter t_1 og t_2 som

$$NK_{t2,\,t1} = H_{t2} - H_{t1} - I_{t2,\,t1}$$

hvor I er nettoinvesteringerne i perioden.

Hvis t_1 og t_2 er to vurderingsår, kan H_{t1} og H_{t2} direkte findes som den samlede ejendomsværdi opgjort ved vurderingerne multipliceret med en faktor, der udtrykker, hvor meget ejendomsvurderingen ligger under de faktiske salgspriser. Denne faktor kan findes ud fra ejendomssalgsstatistikken.

Problemet er at opgøre nettoinvesteringerne i perioden. En beregning af kapitalgevinsterne er bl. a. foretaget af Det økonomiske Råd (DØR) i deres redegørelse fra 1966: »Bidrag til belysning af formueudviklingen i Danmark de senere år«.

DØR finder nettoinvesteringerne ved at bruge nationalregnskabsstatistikkens opgørelse over investeringerne i ny- og ombyggeri tillagt et beløb for grundforbedringer m.v., skønnet af Statens Ligningsdirektorat. Forringelsen af ejendomsmassen findes ved at bruge en fast årlig afskrivningsprocent.

Denne fremgangsmåde har nogle væsentlige mangler. For det første tillader nationalregnskabsstatistikken kun opdeling på boligbyggeri, landbrugsbyggeri og andet erhvervsbyggeri. Dette er en meget utilfredsstillende begrænsning. For det andet giver metoden direkte forkerte resultater i denne opdeling på de 3 grupper. Når f. eks. en landbrugsejendom udstykkes til byggegrunde, så forøges handelsværdien af gruppen beboelsesejendomme (hvortil DØR henregner byggegrunde), og da der ikke korrigeres herfor (idet man støtter sig på investeringsstatistikken) kommer disse byggegrunde til at fungere som kapitalgevinster for denne gruppe og som kapitaltab for gruppen landbrugsejendomme.

Vi har derfor efter råd og vejledning fra Statens Ligningsdirektorat benyttet en anden fremgangsmåde. Statens Ligningsdirektorat beregner en reel værditilvækst mellem vurderingsårene som

$$RV_{t2,\,t1} = H_{t2} - H_{t1}\,(1+q_{t2,\,t1})$$

hvor $q_{t2,\,t1}$ udtrykker den prisstigning, der ifølge salgsstatistikken er sket for ejendomme i perioden mellem vurderingsårene. For at opnå den størst mulige præcision beregnes denne værditilvækst særskilt for hver af de 14 ejendomsgrupper, som salgsstatistikken er opdelt på. Ved hjælp af byggestatistikken fordeles denne reelle værditilvækst så til de enkelte år mellem vurderingerne og omregnes til årets priser med ejendomsindekset. For de grupper, som bygge-

statistikken ikke indeholder nogen oplysninger om, fordeles værditilvæksten proportionalt på de enkelte år.

Den nominelle kapitalgevinst mellem 2 år, t_1 og t_2 (f.eks. 1960 og 1975) kan nu for hver enkelt ejendomsgruppe betegnes som

$$NK_{t2,\,t1} = \sum_{t1}^{t2-1} (H_t + {}^1/_2 RV_{t,\,t+1}) \cdot q_{t,\,t+1}$$

idet den reelle værditilvækst forudsættes jævnt fordelt over året.

Hvis vi nu betegner $H^+_{t2,\,t1}$ som den værdi, ejendomsmassen ville have haft år t_2, såfremt ejendomspriserne siden år t_1 præcis havde fulgt inflationen, kan vi finde den reelle kapitalgevinst, RK, som

$$RK_{t2,\,t1} = NK_{t2,\,t1} - \sum_{t1}^{t2-1} (H^+_{t,\,t1} + {}^1/_2 RV_{t,\,t+1}) \cdot p_{t,\,t+1}$$

Dvs. vi finder den reelle kapitalgevinst, som den nominelle kapitalgevinst minus den gevinst, der opstår, hvis ejendomspriserne lige præcis følger inflationen.

Referencer

Betænkning nr. 616: En statistisk belysning af pantebrevsmarkedet, juni 1971.

Søren Brodersen: »Opsparing hos ejere og lejere«, *Juristen og Økonomen* 9/1977.

J. Drud Hansen: »Hvorfor opstår kapitalgevinster?« og »Er kapitalgevinsterne inflationsdrivende?«, *Økonomi og Politik* 1976 nr. 2 og 3.

J. Vibe Pedersen og Hans E. Zeuthen: »En note om inflationsgevinster og indkomstfordeling«, *Socialt Tidsskrift* nr. 6–7, 1971.

J. Vibe Pedersen og Hans E. Zeuthen: Kommentar i *Finanstidende* nr. 12 1974 og nr. 15 1975.

Thomas Thomsen og Thorbjørn Waagstein: *Kapitalgevinsterne på privat fast ejendom i Danmark efter 1960 og deres betydning for samfundsøkonomien*, 1976 (stencileret).

Visionen om lighed —

grænser for lighed med særlig henblik på de ældre

Henning Olsen

Nedenstående artikel er en udvidet og omarbejdet udgave af et foredrag holdt ved Socialpolitisk Forenings sommermøde på Askov Højskole, august 1977. Ved den endelige udarbejdelse af manuskriptet har *cand. polit. Anders From, stud. psyk. Gert Hansen* og *stud. scient Bruno Schwede* bidraget med råd og kritiske bemærkninger.

1. *Visionen om lighed*

Så længe der har eksisteret samfund med ulighed, har der været mennesker, som forestillede sig et mere retfærdigt samfund, et visionært samfund karakteriseret ved »frihed, lighed og broderskab«. Grundlaget for sådanne visioner har været og er selve ulighedens eksistens, og når visionerne om lighed har været så sejlivede, skyldes det, at visionernes materielle grundlag har eksisteret gennem generationer. For hundrede år siden forestillede Marx sig muligheden af et lighedssamfund, hvor enhver yder efter evne og modtager efter behov[1]). Et århundrede senere konstaterer socialdemokratiets lighedskommission, at lighed er arbejderbevægelsens oprindelige og aktuelle mål, og at den afgørende udfordring for arbejderbevægelsen er, at sætte samfundets kræfter ind på at angribe de grundlæggende uligheder, som efter kommissionens opfattelse stadig er urørte[2]).

Nu vil flere andre partier end socialdemokratiet imidlertid gøre krav på en politisk praksis, som baseres på en målsætning om øget lighed i det danske samfund. Dette gælder naturligvis venstrefløjens partier og grupperinger, men i flere af de borgerlige partiers programmer fremstår også visioner om lighed. På denne baggrund synes en indledende diskussion af selve lighedsbegrebet nødvendig, idet der knytter sig en del uklarheder og misforståelser til dette begreb. Diskussionen skal bl. a. tjene til fastlæggelse af, hvad man i resten af denne artikel vil forstå ved lighed/ulighed[3]).

1. K. Marx: »Kritik af Gotha-programmet«, 1885, jf. fx Verker i utvalg 4 / Politiske skrifter, Oslo 1971, p. 207 ff.
2. Den socialdemokratiske folketingsgruppes lighedskommission: »Kravet om lighed«, Fremad 1973, p. 20 f.
3. Det følgende baseres især på H. Olsen: »Noter til en foreløbig bestemmelse af begrebet klassespecifik socio-økonomisk ulighed«, i Socialt Tidsskrift nr. 8–9, 1975, p. 233 ff.

Forsøgene på at fastlægge begrebet socio-økonomisk ulighed er mangfoldige, og kun nogle få eksempler herpå skal nævnes. Bent Hansen mener, at ulighed betyder, »at udviklingsmulighederne for dem, der fødes på den forkerte side af et socialt skel, bliver færre . . .«[4]), mens Søren Geckler taler om ulighed, »når fordelingen af livsgoder er således, at nogle er i en mere priviligeret stilling end andre . . . En situation med ulighed . . . vil være en situation med en ulige fordeling af velfærd. . .«[5]). Selv har forfatteren til denne artikel ved en tidligere lejlighed fremlagt en foreløbig uligheds-definition, hvor det fremhæves, at ikke en hvilken som helst tilfældig forskel mellem persongrupper kan betragtes som social ulighed: »Min opfattelse af social ulighed er altså ikke normativ i den forstand, at jeg betragter enhver afvigelse fra egalitaristiske tilstande som socio-økonomisk ulighed. Kun når alle eller de fleste goder (i videste forstand) er systematisk skævt fordelt mellem samfundets klasser, vil jeg tale om social ulighed . . .«[6]).

Den sidste opfattelse peger på nødvendigheden af en præcisering af klassebegrebet. Det vil dog blive for omfattende at udvikle en egentlig klassemodel, hvorfor der vedrørende dette spørgsmål henvises til tidligere arbejder[7]). Her vil det være tilstrækkeligt at fastslå, at en klassemodel må tage udgangspunkt i forholdet til produktionsmidlerne som det centrale for klasseafgrænsningen, idet klasseherredømmet består i monopolisering af den reelle rådighed over produktionsmidlerne gennem den herskende klasse samt i privat tilegnelse af det samfundsmæssige merprodukt gennem denne klasse. I et kapitalistisk samfund lever den herskende klasse helt eller delvis af merværdi, mens arbejderklassen hovedsageligt lever af midler, der hidrører fra lønarbejde. Det vil sige, at indkomst*kilden er* et kriterium for klassetilhørsforholdet, og denne kilde er på sin side bl. a. bestemt af ejerrelationen. Derudover vil det ofte være nødvendigt at raffinere klassemodellen yderligere, fx ved at inddrage begrebet »funktionel status«, dvs. ». . . a person's main role as being either directly necessary to the material and social well-being of the working class or as being primarily exploitative of and/or parasitical upon the necessary labor of others . . .«[8]). Man kan derfor tilslutte sig Israel[9]), når han bemærker, at en klasseanalyse kan indeholde flere inddelingsprincipper, idet antallet og arten af disse afhænger af den konkrete situation, et samfund befinder sig i, og af formålet med den analyse, man ønsker at gennemføre. Men det er dog samtidig vigtigt at forstå, at det, når man skal udsondre forskellige klasser, altid er nødvendigt at focusere på det reale ejerforhold (placeringen i produktionsforholdet), såfremt man over-

4. Jf. B. Hanen: »Velstand uden velfærd«, Fremad 1973, p. 17.
5. S. Geckler: »Noget sociologiske og historiske synsvinkler på fordelingen i Danmark efter 1945«, København 1974, stencileret, p. 1.
6. Jf. H. Olsen: »Teori, empiri og praksis«, i Socialt Tidsskrift nr. 2-3, 1975, p. 89.
7. Jf. H. Olsen: »Noter til . . .«, op. cit., p. 226 ff og de dér anførte litteraturhenvisninger.
8. Jf. C. H. Anderson: »The Political Economy of Social Class«, New Jersey 1974, p. 125.
9. Jf. J. Israel: »Sociologisk grundbog / II«, Gyldendal 1974, p. 124.

hovedet vil begribe ulighedens natur. Med udgangspunkt i ejendomsforholdene kan man bevæge sig til klassedelingens andre elementer, fx politisk magt, og undersøge, hvorledes disse påvirker de i sidste instans ejerskabsbetingede klasser[10]).

Hvad betyder det nu for bestemmelsen af ligheds/ulighedsbegrebet, at vi, som Henning Tjørnehøj udtrykker det, »praktiserer klassesamfundet«[11]), at Danmark med andre ord er et samfund, hvori der hersker klassekamp? Det betyder, at studiet af socio-økonomisk ulighed i kapitalistiske samfundsformationer samtidig vil være studiet af klasser og klassemodsætninger. Ulighed i det kapitalistiske samfund er klasseulighed, og uligheden finder stedse udtryk i eksistensen af klasser[12]).

Den væsentligste form for socio-økonomisk ulighed i det kapitalistiske samfund er den ulighed, som vedrører *økonomisk magt,* herunder især uligheden i forhold til produktionsmidlerne og de derigennem skabte varer og tjenesteydelser. Denne type af ulighed vedrører de forskellige positioner i produktionsprocessen, men også adgangen til forbrug: Den klasse, som har magten over produktionsprocessen, er også den klasse, som tilegner sig en uforholdsmæssig stor del af det samfundsmæssige produkt. Eller sagt på anden vis: Der synes at eksistere en signifikant og konsistent relation mellem forbrugs- og produktionsulighed. Ud over den økonomiske magtulighed, kan der udsondres yderligere nogle former for socio-økonomisk ulighed, der dog ikke er tilstrækkeligt uafhængige til autonomt at kunne påvirke klassesystemet. Der tænkes her fx på »*social status*«-begrebet (social prestige) og på »*politisk magt*«-begrebet. Med hensyn til social status eller prestige kan denne ikke adskilles fra den økonomiske magt; på kort sigt og i visse marginaltilfælde kan social status muligvis »stå alene«, men tendentielt er dette næppe muligt. Også hvad angår den politiske magt er der tale om et afledet fænomen: Under givne omstændigheder vil politisk magt kunne *basere sig på* ikke-økonomiske faktorer, men uden et økonomisk *grundlag* kan ingen politisk magt eller noget politisk parti overleve på langt sigt. I virkeligheden kan politisk magt ikke adskilles fra økonomisk magt, for politikken og staten »personificerer« klassekampen, og klassekampen baseres på den materielle produktionsmåde, altså det økonomiske niveau. Ved socio-økonomisk ulighed skal herefter forstås *ulighed med hensyn til økonomisk magt og den ulighed, som fx på prestige- og på politikniveau i sidste instans følger heraf.* Ved ulighed skal altså ikke forstås person- eller gruppeforskelle, som baserer sig på, hvad man kunne kalde »personlige karakteristika«, personlighedsudvikling, personkarakter etc.

Det kan således afsluttende konstateres, at socio-økonomisk lighed er en illu-

10. Jf. C. H. Anderson, op. cit., p. 122: »... The chief axis of stratification within capitalist society has been and always will be property and the power accruing to its holders, and the chief cleavage is between the free income derived from property by absentee owners and the wages earned by the masses of workers«,
11. Jf. H. Tjørnehøj: »Uddannelse, arbejde og klassedeling«, København 1970, p. 7.
12. Jf. fx K. Sjöström: »Socialpolitiken i det kapitalistiska samhället«, Göteborg 1976, p. 146 f.

sion, så længe samfundet er delt i antagonistiske klasser: »I det kapitalistiska samhället finns ingen likhet . . . I det kapitalistiska samhället växer istället olikheten, trots at de *yttre* tecknen kan vara mindre påtagliga. Rikedom och makt anhopas – brist på resurser och individuell maktlöshet anhopas«[13]).

2. *Vision contra virkelighed – nogle indikatorer på klassespecifik, økonomisk ulighed*

Denne artikels hovedemne er de ældre som konkret ulighedseksempel, men før dette eksempel fremlægges, synes det rimeligt at se på nogle få empiriske indikatorer på den almene økonomiske ulighed i Danmark. Disse indikatorer, hvoraf flere sikkert vil være læseren bekendt, kan bl. a. tjene som baggrundsinformation for det følgende afsnit om de ældres vilkår i et klassesamfund, men illustrerer også, hvorledes »den danske virkelighed« forholder sig til arbejderbevægelsens vision om lighed[14]).

Da den økonomiske ulighed i det foregående er fastlagt som den basale ulighed, vil det være rimeligt, ud fra en statistisk synsvinkel, kort at se på omfanget af den økonomiske ulighed i Danmark. Med hensyn til *indkomstfordelen* finder Geckler i en undersøgelse, at der ikke i perioden 1950–70 har været klare tendenser i retning af indkomstudjævning, men tværtimod en tendens til stagnation. Det bemærkes også, at den »fattigste tiendedel« har en så godt som konstant andel af den samlede indkomstmasse. Det økonomiske Råds opfattelse er overensstemmende hermed, idet rådet skriver: »Det er . . . tvivlsomt, om man ville kunne iagttage en tendens til . . . indkomstudjævning, såfremt det var muligt at analysere udviklingen i indkomstfordelingen ved anvendelse af et indkomstbegreb, hvori kapitalgevinster og kapitaltab indgår«[15]).

Hvad angår *formuefordelingen* er udjævningen gennem 50'erne og 60'erne – således som den fremtræder i den officielle skattestatistik – foregået i et meget langsomt tempo, og den tilsyneladende udjævning bliver i virkeligheden til en modsatgående bevægelse, når man tager højde for, at en betydelig del af den danske formuemasse aldrig registreres i skattestatistikken[16]).

13. Jf. K. Sjöström, op. cit., p. 147. Om den økonomiske uligheds grundlag, se A. Medio: »Profits und Surplus-Value . . .«, i E. K. Hunt & J. G. Schwartz, »A Critique of Economic Theory«, Penguin, p. 312 ff.
14. Da den eksisterende socialforskning har gjort intet eller meget lidt for at udvikle et operationaliserbart klassebegreb, må man i det følgende anvende eksisterende sociale kategoriseringer som *indikatorer* for klassetilhørsforholdet og dermed som indikatorer for den klassespecifikke socio-økonomiske ulighed – med alle de forbehold og risici, dette indebærer. Se i øvrigt E. J. Hansen: Socialgrupper – Oplæg til studium af et af socialforskningens analyseredskaber«, i Socialt Tidsskrift nr. 1, 1977, p. 1 ff, der dog ikke bidrager til at løse problemerne omkring operationaliseringen af klassebegrebet.
15. Jf. S. Geckler, op. cit., p. 41. Se også S. Aa. Hansen: »Den sociale udvikling siden 1890«, i G. V. Mogensen (red.): »Socialhistorie«, København 1975, p. 16.
16. Jf. B. Hansen, op. cit., p. 48. I »Kravet om lighed«, op. cit., p. 169, nævnes fx, at alene den mest formuende procent tegner sig for en fjerdedel af al registreret formue (1970).

Ovenfor blev den økonomiske ulighed eksemplificeret ved forbrugs- og produktionsulighed, hvorfor det kan være interessant at se på graden af sammenfald mellem indkomst- og formueforskelle. Det viser sig, at der til de største indtægter er knyttet meget betydelige formuer. Dette bekræftes bl.a. af opgivelser i Statistiske Efterretninger, for så vidt angår indkomståret 1973[17]). Der er således en stærk overensstemmelse mellem den enkeltes placering i indkomst- og formuebilledet, hvilket man kan opfatte som en indikator for rigtigheden af den økonomiske ulighed som en forbrugs- *og* produktionsulighed, idet en stor del af de formuer, som befinder sig i de øverste indkomstintervaller, vil være »aktiv« formue, fx aktier.

Som tidligere antydet er det ikke muligt i egentlig forstand at blotlægge den klassespecifikke økonomiske ulighed, men man kan *indikatorisk* belyse dette emne, idet man kan fremlægge forskellige *erhvervsgruppers* indkomster og formuer. Fx viser det sig, at selvstændige i byerhvervene og ansatte direktører i private virksomheder i 1967 havde indtægter på $1\frac{1}{2}$ til 4 gange gennemsnittet for samtlige. De laveste gennemsnitlige indkomster blandt de erhvervsaktive er, ikke overraskende, både i 1945 og i 1967 at finde inden for kategorien arbejdere. Hertil kan yderligere føjes, at lønandelen af nettofaktorindkomsten blev fordoblet 5,5 gange i perioden 1950–72, mens profitandelen blev fordoblet 5,2 gange[18]). Det synes altså, som om en væsentlig indkomstulighed er funktionelt uomgængelig for den kapitalistiske produktionsmåde: »The point is ... that the capitalist mode of production is characterized by a serious conflict between income equality on the one hand and economic efficiency and growth on the ohter ... In order to remain economically viable, the capitalist mode of production ... requires significant inequalities in the distribution of income ...«[19]).

Med hensyn til formuer viser det sig, at fabrikanter, grosserer og direktører er de tre mest formuende grupper med formuer på 6–8 gange gennemsnittet (1967)[20]). Sammenlignet med ufaglærte arbejdere havde ansatte direktører i private virksomheder i 1967 formuer, der var mere end 20 gange større.

Det synes altså ikke, som om man i efterkrigstidens Danmark kan konstatere en ændret økonomisk ulighedsprofil. Det indbyrdes mønster er i hovedsagen bevaret, måske endog med en tendens til øget ulighed[21]). Dertil kommer, at det synes, som om det i vidt omfang er de samme klasser, der er henholdsvis gunstigt og ugunstigt placeret i forskellige ulighedsaspekter. Disse forhold bør

17. Jf. Statistiske Efterretninger, nr. 80, 1974, p. 1971, tabel IV.1, hvoraf fremgår, at omfanget af aktiebesiddelse m.v. vokser voldsomt ved bruttoindkomster på 100.000 kr. og derover. Se også S. Geckler, op. cit., p. 44.
18. Oplysninger givet personligt af Geckler, beregnet på basis af data fra Danmarks Statistik.
19. Jf. E. E. Weisskopf: »Capitalism and Inequality«, i R. C. Edwards et al. (eds.): »The Capitalist System«, New Jersey 1972, p. 128.
20. Jf. S. Geckler, op. cit., p. 49 ff. Se også B. Hansen, op. cit., p. 49 ff.
21. Jf. B. Hansen, op. cit., p. 9 ff og J. Israel: »The Welfare State – a Manifestation of Late Capitalism«, i Acta Sociologica, Vol. 17, no. 4, p. 310 ff (især p. 324 ff).

ses i sammenhæng med, at »ulighedernes grundlæggende årsager er urørte«[22]).

Visionen om økonomisk lighed og dermed »lighedsideologien« er altså i virkelighedens verden gået en krank skæbne i møde i efterkrigstiden[23]). Den almene socio-økonomiske ulighed har i de senere år sat sig igennem på en lang række områder, fx i en uhyre nedslidning i produktionsprocessen og i en øget udstødning fra arbejdsmarkedet[24]). Det kapitalistiske samfunds økonomiske »lovmæssigheder« er en væsentlig forudsætning for opkomsten af en lang række medicinske og sociale problemer[25]). Det er selvsagt ikke muligt inden for rammerne af en artikel at give en blot nogenlunde udtømmende præsentation af den mangfoldighed af sociale problemer, som den socio-økonomiske ulighed skaber og samtidig er et udtryk for. Som allerede nævnt begrænses det følgende afsnit derfor til en gennemgang af nogle centrale ulighedsindikatorer inden for ældreområdet, idet der især focuseres på problemerne omkring arbejde og tilbagetrækning[26]).

3. *Konkret eksempel: de ældre*

Alderdomsprocessen er en gradvis proces, som delvis tager sin begyndelse allerede i 20–30 års alderen. Med årene bliver både musklers, hjertes og lungers ydeevne mindre, leddene stivner, syn og hørelse svækkes, og det bliver vanskeligere at udholde anstrengende arbejdsforhold. Men med alderen kommer også større erfaring og stabilitet, og der er meget, som tyder på, at man med alderen styrker og udvikler kvalifikationer, som i mange tilfælde vil kunne opveje forringelsen af funktionsevnen og helbredstilstanden[27]). Men på stadig flere arbejdspladser tilrettelægges produktionsprocessen således, at de ældres kvalifikationer ikke kan udnyttes. Med rationaliseringen og automatiseringen følger også krav om topydelser og forøget tempo, som de ældre ikke kan leve op til. Profitmaksimeringen tager ikke alderdomshensyn, og følgen er, at mange ældre ikke kan klare deres arbejde. Det synes at blive stadig vanskeligere at skabe trygge arbejdspladser for ældre arbejdere, men alligevel går ingen af de store politiske partier ind for at modarbejde de basale økonomiske lovmæssigheder i Danmark. Det burde fx være et grundlæggende krav, at alle erhvervsaktive, uanset kvalifikationer og helbredstilstand, havde ret til en tryg arbejdsplads.

Tilbagetrækningsmønstret i forskellige socialklasser underbygger ovenstående

22. Jf. »Kravet om lighed«, op. cit., p. 20.
23. Jf. fx »Socialpolitik i Danmark 1891–1977«, i Den Jyske Historiker, nr. 10, 1977, p. 135 ff.
24. Ved læsning af »Levevilkår i Danmark – Statistisk oversigt 1975«, København 1976, kan man finde en lang række eksempler på, hvorledes uligheden sætter sig igennem inden for fx sundhed, uddannelse og arbejde.
25. Begrebet »social« anvendes i dets brede betydning, ligesom også begrebet »socialpolitik« senere i artiklen anvendes i dets brede betydning, således inkluderes fx arbejdsmarkedspolitik.
26. Heller ikke den klassespecifikke socio-økonomiske ulighed blandt ældre kan behandles udtømmende inden for de givne rammer.
27. Jf. fx A. Strøm: »De eldre og arbeidet«, Norske Gerontologiske Skrifter nr. 7, 1961.

udsagn, idet der ikke findes nogen socialklasseuafhængig tilbagetrækning. Ser man på de socialklassespecifikke tilbagetrækningsmønstre, som de for mændenes vedkommende ytrer sig i socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre[28]), fremstår følgende tendenser: Den mest markante forskel fremtræder, når man sammenligner »arbejdere« og »større selvstændige«[29]); mens klassen af mandlige »større selvstændige« imødeser, hvad man kunne kalde en glidende tilbagetrækning, fremtræder tilbagetrækningsprocessen for mandlige »arbejdere« nærmest springvis, idet næsten to tredjedele af de mandlige »arbejdere« trækker sig tilbage omkring pensionsalderen[30]). Dette betyder, at opnåelse af pensionsalder kun i beskedent omfang kan siges at være »årsag« til tilbagetrækning. Det er i overvejende grad »arbejdere«, som straks benytter sig af muligheden for tilbagetrækning ved pensionsalderen, men »større selvstændige« kun i begrænset omfang eller slet ikke synes påvirket af pensionsmuligheden. Det vil sige, at folkepensionsalderen i højere grad kan betegnes som tilbagetrækningsanledning for »arbejderes« end for »større selvstændiges« vedkommende. Folkepensionen kan i denne forbindelse opfattes som et politisk kompromis, der tilsigter at tilsløre og afbøde grundlæggende uligheder i vort samfund; fx legitimerer folkepensionen i det mindste lønafhængiges udpresning fra arbejdslivet, idet disse jo ikke vil stå uden et vist økonomisk grundlag. Yderligere skal bemærkes, at en sammenligning af tilbagetrækningsmønstre mellem »arbejdere« og »større selvstændige« med fire underordnede og derover accentuerer de nævnte forskelle i tilbagetrækning; fx findes blandt de 71–73 årige næsten 15 gange så mange mandlige erhvervsaktive »større selvstændige« med fire underordnede og derover som erhvervsaktive mandlige »arbejdere«. Blandt disse »større selvstændige« findes de mænd, som har de største formuer; der er tale om personer, som i vidt omfang selv kan tilrettelægge deres arbejdsproces, selv effektuere jobtilpasning, nedsat arbejdstid etc.

28. Den oprindelige stikprøve i undersøgelsen består af et landsomfattende udvalg på knap 1.000 personer, der er født i perioden 1. maj 1897 til 30. april 1900. Der er interviewet fire gange, nemlig i 1962, 1965, 1968 og 1971. De interviewede er altså 62–64 år ved undersøgelsens begyndelse og 71–73 år ved dens afslutning.
29. Med udgangspunkt i arbejdsprocessen er der to væsentlige, objektive kriterier, som er afgørende for en persons samfundsmæssige placering. For det første ejendomsretten til produktionsmidler, idet afhængigt beskæftigede uanset deres eventuelle ledelsesret juridisk og faktisk indtager en anden stilling end selvstændige. For det andet retten til at lede eller organisere arbejdsprocessen, således at man reelt er placeret i en overordnet stilling i forhold til andre personer. Ved at anvende de hermed fremkomne kriterier som dimensioner i en persongruppering er man i forløbsundersøgelsen af de ældre kommet frem til følgende fire socialklasser: (1) *»Højere funktionærer«*, der ikke har ejendomsret til produktionsmidler, men som har underordnede. Her befinder sig fx ledende funktionærer i både privat og offentlig virksomhed. (2) *»Arbejdere«*, der er karakteriseret ved ikke at have ejendomsret og heller ikke underordnede. Her er bl. a. industriarbejdere og lavere funktionærer placeret. (3) *»Større selvstændige«*, der er karakteriseret ved både at have ejendomsret til produktionsmidler og ved at have underordnede, samt (4) *»små selvstændige«*, der omfatter personer, som har ejendomsret til produktionsmidler, men ikke underordnede. Her findes fx free-lance ingeniører og små næringsdrivende uden underordnede eller kun med hustruen ansat i virksomheden, fx husmænd.
30. Dette og de følgende resultater: jf. H. Olsen: »Klassespecifik familieintegration i den tidlige alderdom?« i Socialt Tidsskrift nr. 8, 1976, p.

Hvad endelig angår »højere funktionærer«s og »små selvstændige«s tilbagetrækningsmønstre, er der tale om forløb, som er forholdsvis kontinuerlige sammenlignet med de mandlige »arbejdere«, men samtidig springende sammenlignet med de »større selvstændige«. Det er altså først og fremmest »større selvstændige« og »højere funktionærer«, direktører fx, som kan forblive i deres job og gå ned i arbejdstid, mens »arbejdere« i høj grad må finde andet arbejde, hvis de vil arbejde mindre. At mulighederne herfor er begrænsede, viser sig bl.a. ved, at »arbejdere« hyppigst må »tilpasse« sig arbejdsmarkedet ved at ophøre med at arbejde. Blandt »arbejdere« er risikoen for tidlig afgang særlig stor inden for bygge- og anlægsvirksomhed og industri sammenlignet med de øvrige brancher. Dette understreger de klassebestemte muligheder for at arbejde som ældre; denne klassespecifikke bestemmelse ytrer sig fx ved forekomsten af tvungen aldersgrænse for tilbagetrækningen, som mange »arbejdere« er underlagt, og som er én af følgerne af det ulige ejerforhold til produktionsmidlerne. Men også i de ældres helbred – opfattet som tilbagetrækningsårsag – er der elementer af klassespecifik ulighed; det viser sig nemlig, at under lige ringe helbredsmæssige betingelser vil helbred som årsag til tilbagetrækning slå igennem på en mere smidig og fleksibel måde hos »større selvstændige« end hos »arbejdere«, bl.a. fordi de »større selvstændige« har bedre muligheder for at tilpasse arbejdsindsatsen efter arbejdsevnen, fx ved at overlade en del af arbejdsbyrden til en eller flere underordnede[31]).

Det ser ud til, at en større og større del af den ældre arbejdskraft i Danmark er udpresset af arbejdsmarkedet, et forhold, der ikke alene skal ses på baggrund af konjunkturudviklingen, men også på mere kortsigtede virksomhedsinteresser, der går ud på at skaffe arbejdskraft med en bedre fysisk kondition. Krisetilstanden i den kapitalistiske økonomi rammer de ældres erhvervsmuligheder på forskellig vis. For arbejderen er det først og fremmest det øgede arbejdstempo, der fremmer helbredssvækkelsen og til sidst tvinger den pågældende til enten at holde op at arbejde eller at få et mindre krævende arbejde, dvs. skifte erhverv og/eller få nedsat arbejdstid. På denne baggrund kan det ikke undre, at der også blandt de ældre findes en reservearmé. Størrelsen heraf kan opgøres på forskellig vis, men hvis de hypotetiske muligheder for genindtræden i arbejdsstyrken på deltidsbasis inkluderes og hvis arbejdsforholdene også på andre områder blev gjort mere »ældre-venlige«, vil reservearméen være af anseelig størrelse. I socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre[32]) er det fx skønnet, at arbejdskraftreserven blandt 60–73 årige mænd og kvinder er af størrelsesordenen 45–55.000 personer. Det er tal, som – i forhold til tidligere skøn – hæver reservearméen betydeligt, og som må virke som en udfordring i forbindelse med tilrettelæggelsen af vor »alderdomspolitik«.

31. Jf. H. Olsen & Gert Hansen, »Ældres arbejdsophør – rapport nr. 2 fra forløbsundersøgelsen af de ældre« (udkommer efteråret 1977), kapitel 4.
32. Jf. note 31.

Efter således at have set på to markante ulighedsindikatorer med hensyn til de ældre og arbejdslivet skal man afslutningsvis i dette afsnit fremlægge enkelte andre indikatorer på socio-økonomisk ulighed i alderdommen. Det er en kendsgerning, at de ældres gennemsnitsindkomst er lavere end de yngre aldersklassers[33]). Men dette betyder ikke, at alle ældre har lavere indkomst end alle yngre, idet forskellene også fastholdes, og i et vist omfang endda uddybes, på dette felt. Faktisk må arbejdere imødese et fald i levestandarden ved overgangen til folkepension, mens dette ikke nødvendigvis er tilfældet for andre persongrupper; dette forhold skyldes bl.a. forskelle i frekvensen af supplerende alderdomsforsikring i de forskellige socialklasser[34]). Det synes således som om, at de indkomstforskelle, som eksisterer mellem de forskellige klasser i de såkaldt produktive år, ikke blot fastholdes, men uddybes ved overgangen til pensionisttilværelsen. Ved en undersøgelse fra 60'erne foretaget af socialforskningsinstituttet[35]) viste det sig fx, at flertallet af de ældre har andre indkomster ved siden af folkepensionen, men det viste sig også, at disse indkomster er skævt fordelt blandt de ældre. Og af en kommende rapport[36]) fremgår det, at der i den tidlige alderdom[37]) sker en ændring i indkomstfordelingen, således at »selvstændige« modtager en forholdsvis større del af indkomsterne, og »arbejdere« og »højere funktionærer« tilsvarende en mindre[38]). Dette hænger især sammen med, at nogle socialklasser trækker sig senere tilbage end andre. I samme undersøgelse viser det sig tillige, at tilbagetrækning *i sig selv* ikke mindsker indkomstmuligheden mellem »arbejdere« og »større selvstændige«. Disse resultater er interessante ud fra en opfattelse gående ud på, at folkepensionen er udspændt som et økonomisk sikkerhedsnet under de ældre, hvorfor den klassemæssige indkomstfordeling skulle blive mindre skæv efter det 67ende år, hvilket altså ikke synes at være tilfældet.

På baggrund af de i forløbsundersøgelsen af de ældre i rapport nr. 2 fundne resultater, hvoraf ikke alle er fremlagt her[39]), kan det konkluderes, at ingen af de i undersøgelsen omhandlede økonomiske variable peger på tendenser til mindsket økonomisk ulighed i den tidlige alderdom.

Adskillige socialgerontologiske undersøgelser har vist, at de ældre ikke udgør nogen ensartet gruppe, idet også undersøgelser af de ældres levevilkår af-

33. Jf. E. Shanas m. fl.: »Old People in Three Industrial Societies«, London, 1968, p. 438.
34. Jf. socialforskningsinstituttets publikation 19, Den private alderdomssikring, København 1965.
35. Indkomsterne, socialforskningsinstituttets publikation nr. 17, København 1965.
36. H. Olsen og G. Hansen, op. cit., kapitel 5.
37. Forløbsundersøgelsen af de ældre omfatter 62–73 årige mænd og kvinder.
38. Jf. note 29. Det viser sig ligeledes, at den klassemæssige formueulighed øges i den tidlige alderdom.
39. Fx har man også undersøgt de ældres forbrugsmønstre og tilbagestrækningens effekt på forbruget i forskellige socialklasser. Som helhed udviser de ældres forbrugsmønster de karakteristiske kendetegn på lavindkomstgruppers forbrug, men man finder fx samtidig, at udgiften til nødvendighedsvarer gennemgående udgår en større andel af »arbejdernes« end af de »større selvstændiges« indkomster.

spejler den almene socio-økonomiske ulighed i Danmark[40]). I denne artikel er der fremlagt nogle få ulighedsindikatorer vedrørende de ældres arbejde, tilbagetrækning og økonomiske forhold. Flere indikatorer kunne fremlægges, fx vedrørende den klassespecifikke boligfordeling[41]), vedrørende de ældres ulige familiemæssige integration henholdsvis isolation[42]), eller vedrørende de ældres helbred og dødelighed[43]), men også disse indikatorer vil pege på nødvendigheden af at anskue »alderdommens problemer« i nær sammenhæng med samfundets klassestruktur og som et udtryk herfor.

4. *Staten, socialpolitikken og visionen om lighed*

I det foregående er der fremlagt en række empiriske indikatorer på socio-økonomisk ulighed blandt de ældre, idet fremstillingen især koncentreres omkring de ældres erhvervsophør. Dermed er der ikke endeligt påvist en klassespecifik ulighed i alderdommen, men de fremlagte resultater synes trods alt at stride mod »lighedsideologien« i et omfang, som gør det rimeligt at undersøge, *om det, inden for rammerne af den kapitalistiske produktionsmåde, er muligt ved socialpolitiske tiltag*[44]) *at modificere eller helt fjerne alderdommens socio-økonomiske ulighed.* Med udgangspunkt i det tidligere afsnit bliver opgaven især at belyse ved hvilke socialpolitiske indgreb, der kan skabes lighed i beskæftigelses- og tilbagetrækningsmuligheder for de ældre.

For at kunne gøre dette er det imidlertid nødvendigt mere alment at fastlægge socialpolitikkens funktion i det kapitalistiske samfund, idet man – såfremt en sådan fastlæggelse ikke gennemføres – kan risikere at »udlede« illusioner om en lighed, der ikke lader sig gennemføre. Der vil dog i det følgende ikke blive fremlagt en egentlig teori om socialpolitisk statsinterventionisme, men blot præsenteret nogle ledetråde til en sådan.

For så vidt står den kapitalistiske stat, der jo er det »niveau« i samfundet, som bedriver socialpolitik, uden for de økonomiske strukturer, som skaber det kapitalistiske samfund. Alligevel er statens indgreb baseret på de samme økonomiske forhold og alment må udgangspunktet derfor være, at statens intervention på en eller anden måde tilpasses disse økonomiske forhold. På den ene side kan staten ikke opfattes som et »rent politisk instrument«, men på

40. Jf. afsnit 2, o. f.
41. Se fx H. Olsen: »Alderdom i klassesamfundet« i Socialt Tidsskrift nr. 12, 1974, p. 233 f og dér anførte litteraturhenvisninger.
42. Jf. H. Olsen, J. P. Trampe og G. Hansen: »Familiekontakter i den tidlige alderdom«, Socialforskningsinstituttets publikation 74, København 1976.
43. Jf« kommende publikation fra socialforskningsinstituttet, rapport nr. 3 fra forløbsundersøgelsen af de ældre (forventes at udkomme omkring årsskiftet 1977/78).
44. Angående begrebet socialpolitik er det allerede nævnt, at det anvendes i dets bredest mulige betydning, således også fx inkluderende arbejds- og sundhedspolitik. På dette punkt er der øjensynligt overensstemmelse med den af G. Viby Mogensen i »Socialhistorie«, op. cit., fremlagte opfattelse. For en nærmere diskussion af begrebet, se også K. Sjöström, op. cit., p. 11 ff.

den anden side er den heller ikke isoleret fra kapitalen. Altvater fremhæver, at staten må forstås »som den særlige form, som kapitalens samfundsmæssige eksistens sætter sig igennem i ved siden af og uden for konkurrencen, som et væsentligt moment i kapitalens *samfundsmæssige reproduktionsproces*«[45]). Sagt på en anden måde varetager staten forskellige funktioner til opretholdelse af det kapitalistiske samfund, og det kan den gøre, fordi den – som Altvater udtrykker det – står »ved siden af og uden for det borgerlige samfund«, dvs. at den ikke er underlagt nogen valoriserings- eller værdiøgningstvang. I sidste instans er statens almene funktion under kapitalismen derfor at fastholde og konsolidere grundlaget for udbytningen af arbejderklassen[46]).

Hvad herefter angår den almene begrundelse for socialpolitikkens eksistens, må denne begrundelse – i overensstemmelse med ovenstående – søges i den til den kapitalistiske produktionsmåde bundne nødvendighed af at reproducere produktionsforholdene. Socialpolitikken skal især sikre den nødvendige reproduktion af arbejdskraften, idet enkeltkapitalerne kun interesserer sig for lønarbejderen som værdiskabende »objekt«. Da kapitalen ikke producerer for at dække lønarbejderens behov, vedkommer det principielt ikke enkeltkapitalerne, om arbejderen fx er syg, arbejdsløs eller invalid. Endvidere er det socialpolitikkens opgave politisk og ideologisk at sikre ro i arbejderklassen. Socialpolitikken udtrykker derved statens dobbelte rolle som sammenholdsfaktor for samfundet og som den form, hvori skabelsen af kapitalens almene betingelser finder sted[47]). På den anden side vil den statslige socialpolitik også være et udtryk for bevægelserne i kapitalens akkumulationsproces: »I kriser og perioder med stagnerende kapitalakkumulation skærpes udbytningen af arbejdskraften og frisættelsen, dannelsen af reservearméen, forøges. Samtidig er krisen og stagnationen udtryk for, at merværdimassen totalt er for lille, hvorfor socialpolitikken må indskrænkes for ikke at belaste akkumulationsfonden og dermed yderligere fordybe krisen. I opgangsperioder kan forbruget af merværdi derimod forøges uden at true akkumulationsfonden, og arbejderklassens reproduktion kan, også gennem forøgede socialpolitiske foranstaltninger, forbedres for en kor tid – sålænge opgangsperioden varer ved«[48]). Endelig vil de forskellige socialpolitiske foranstaltninger også være et udtryk for kampen mellem de forskellige klasser i samfundet, således at socialpolitikken ikke nødvendigvis i alle detaljer fremmer reproduktionen af de kapitalistiske produktionsforhold. Fx vil indkomst- og magtudlignende, socialpolitiske love måske – således som bl. a. fremhævet af Iver Hornemann Møller[49]) – kunne forklares ved de undertrykte

45. Jf. E. Altvater: »Om nogle problemer ved statsinterventionismen«, i Kurasje nr. 7, 1973, p. 28.
46. For en introduktion til marxistisk statsteori, se fx I. Bonnesen og A. Thøger: »Den kapitalistiske stat og dens funktioner«, Kurasje, 1975.
47. Jf. fx Adeling A ved Arkitektskolen i København, »Socialpolitikken«, 1973, p. 2.12 ff.
48. Jf. F. Hansson: »Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik«, Kurasje, 1975, p. 89.
49. Jf. I. H. Møller: »Motiver for socialpolitisk indsats i Danmark«, Socialforskningsinstituttet, 1976 (stencileret), p. 1.

klassers relativt gunstige position i klassekampen på det tidspunkt, hvor de pågældende love gennemføres. I det omfang socialpolitikken kan opfattes som et resultat af klassekampen, er alle aspekter af socialpolitikken altså ikke nødvendigvis vendt mod arbejderklassen, og staten er ikke udelukkende »borgerskabets eksekutivkomité«[50]).

På denne baggrund er det teoretisk vanskeligt og formentlig umuligt at indkredse, inden for hvilke grænser staten agerer på socialpolitikkens område, netop fordi socialpolitikken ikke udelukkende kan ses som et nødvendigt led i kapitalens reproduktion som kapital på totalsamfundsmæssigt niveau, men også må ses som et moment i og et resultat af klassekampen. Selv om det altså ikke er muligt præcist at bestemme grænserne for statens intervention i reproduktionen af udbytningsforholdet, kan maksimumsgrænsen for socialpolitisk indsats dog groft siges at gå der, hvor kapitalisterne ikke længere vil eller kan akkumulere, fordi profitraten på langt sigt er nul eller negativ, mens minimumsgrænsen går der, hvor arbejdskraften ikke længere reproduceres i udbyttelig stand, eller hvor de samfundsmæssigt nødvendige produktionsbetingelser i øvrigt ikke reproduceres. Mellem disse grænser vil de socialpolitiske indgreb bl. a. være bestemt af konjunkturudviklingen og af klassekampen[51]).

Sammenfattende kan det konstateres, at socialpolitikken er en funktion af kapitalismens modsætninger, herunder den grundlæggende modsætning mellem arbejde og kapital[52]). Arbejderklassens egen »selvopholdelsesdrift« kommer til udtryk gennem klassekamp, og i klassekampen træder staten ind med socialpolitiske indgreb, som ikke nødvendigvis tjener alle enkeltkapitalers interesser, men derimod den samfundsmæssige totalkapitals interesser. Samtidig vil visse socialpolitiske indgreb – afhængig af styrkeforholdet mellem klasserne – kunne være et udtryk for, at arbejderklassen har tilkæmpet sig progressive reformer.

Hvilke er herefter konsekvenserne med hensyn til mulighederne for ad socialpolitisk vej at skabe socio-økonomisk lighed? På den ene side vil den kapitalistiske stats socialpolitik aldrig kunne fungere som en varig sikring af arbejderklassens interesser, idet socialpolitikken ikke kan ophæve udbytningen. På den anden side vil arbejderklassen og dens progressive allierede i visse situationer kunne tilkæmpe sig reale forbedringer, som måske kan modificere den socioøkonomiske ulighed, men ikke ophæve den. Mulighederne for en konsekvent egalitaristisk, socialpolitisk statsintervention synes således ikke til stede, hvilket dog ikke kan være et argument for ikke – inden for rammerne af det bestående samfund – at søge iværksat ulighedsmodificerende foranstaltninger. I resten af dette afsnit vil man derfor fremlægge og diskutere en række socialpolitiske for-

50. Jf. F. Hansson, op. cit., p. 90. For at reproducere udbytningen kan staten som »fiktiv totalkapitalist« under visse omstændigheder tvinges til at modificere lønarbejdet ved at ophæve visse af dets ekstreme udtryksformer.
51. Se fx L. Nielsen: »Tendenser i socialpolitikken«, Århus, 1976, p. 5 ff.
52. Uden socialpolitiske indgreb overhovedet ville enkeltkapitalerne – på grund af den konkurrence, der hersker imellem dem – udrydde arbejdskraften for hinanden.

slag, som i anknytning til det tidligere dog udelukkende omhandler mulighederne for lighed i beskæftigelses- og tilbagetrækningsmuligheder.

Påpegningen af behovet for glidende tilbagetrækning er ikke nyt og er ikke et specielt dansk problem[53]). Både nationalt og internationalt har behovet været erkendt og diskuteret i en årrække[54]), men i det mindste for Danmarks vedkommende synes glidende tilbagetrækning kun at være iværksat i begrænset omfang. Dette må bl. a. antages at hænge sammen med forhold på det økonomiske niveau, herunder modsætningen mellem på den ene side virksomhedernes nødvendige og uomgængelige krav om profitabilitet og på den anden side det ældre menneskes svigtende kræfter. De grænser, som sættes af produktionsforholdene gør det imidlertid ikke a priori umuligt inden for de eksisterende økonomiske lovmæssigheders rammer i højere grad, end det i øjeblikket er tilfældet, via det politiske niveau at gennemføre en højere grad af *lighed i tilbagetrækningsmulighederne,* altså glidende tilbagetrækning. I forhold til modsætningerne i samfundet kan staten nemlig – som antydet ovenfor – besidde en vis selvstændighed (relativ autonomi). Denne delvise selvstændigheds faktiske, aktuelle omfang antages som nævnt bl. a. at bero på den herskende magtkonstellation mellem samfundets forskellige klasser, hvilket indebærer, at relativt vidtgående reformer vedrørende glidende tilbagetrækning må kunne gennemføres, når magtkonstellationen forskydes i arbejderklassens favør. Men på grund af statens karakter vil den nævnte relative selvstændighed dog aldrig kunne føres så langt, at evt. reformer udgør en faktisk trussel mod de herskende produktionsforhold[55]).

Under hensyn til ovennævnte begrænsninger synes der på det politiske niveau at eksistere nogle reformmuligheder, som hermed skal fremlægges:

(1) *Delpension* i forbindelse med fleksibel pensionsalder. En sådan reform vil bl. a. kræve forbedrede muligheder for deltidsbeskæftigelse. Der kan i denne forbindelse peges på den i Sverige gennemførte lov om delpension. Finansieret via en særlig afgift på kapitalen gør delpensionen det muligt for alle lønmodtagere over 60 år at gå på deltid uden væsentlig nedgang i indtægten. Betingelsen for at komme med i pensionsordningen er, at arbejdstiden nedsættes med mindst fem timer om ugen, dog således at arbejdstiden mindst udgør sytten timer om ugen. Lønmodtageren skal endvidere have haft mindst fem måneders arbejde inden for de sidste tolv måneder og have været medlem af ATP mindst ti år efter det 45. år. Delpensionen udgør 65 pct. af det indtægtstab, som opstår ved overgangen til deltid – dog med en vis maksimumgrænse. For de mest typiske indtægtsgrupper vil ordningen give en dækning på 85–90 pct. i forhold

53. Se fx S. Forssman: »Äldre i industrin«, Stockholm 1957, p. 50, Simone de Beauvoir: »Old Age«, London 1972, p. 273 f og J. Helander (red.): »Gerontologi«, Stockholm 1972, p. 34 ff.
54. Se fx Forenede Nationer: »Question of the Elderly and the Aged«, New York 1971 og »Preparation for Retirement«, Geneve 1976.
55. Jf. den generelle bestemmelse af socialpolitikken i begyndelsen af indeværende afsnit.

til den tidligere indtægt. Pensionsreformarbejdsgruppen[56]) har fremført nogle indvendinger med en sådan delpensionsreform. Der synes dog at være et så stort behov for indførelse af en delpensionsordning, at hindringerne burde søges overvundet.

(2) *Reformer vedrørende jobtilpasning m.v.* Bortset fra det forhold at et delpensionssystem vil kræve øget adgang til deltidsarbejde, behøver et sådant system ikke nødvendigvis direkte at gribe ind i de herskende produktionsforhold[57]), men derimod nok i aftalerne på arbejdsmarkedet. Drejer det sig i stedet om reformforslag vedrørende jobtilpasning og lignende, vil sådanne reformer direkte gribe ind i produktionsprocessen, og der vil følgelig være visse, fleksible grænser for statsintervention på dette område. Inden for rammerne af den kapitalistiske produktionsmåde synes bl. a. følgende muligheder til fremme af glidende tilbagetrækning at foreligge[58]): statslig initiering af (1) *ældres flytning fra normaljob til skånejob* på samme arbejdsplads (individuel placering) og (2) *ergonomiske tiltag,* således at arbejdet i højere grad, end det for øjeblikket er tilfældet, tilpasses de ældres forudsætninger og behov. Af disse muligheder vil ergonomiske reformer formentlig være at foretrække, idet omplacering under de eksisterende betingelser i mange tilfælde vil medføre en væsentlig nedgang i lønindtjeningen. Da blot nogenlunde tilfredsstillende, ergonomiske reformer imidlertid vil gribe ind i produktionsprocessen og dermed for private virksomheders vedkommende tillige i værdiøgningsprocessen (profitmaksimeringen), kunne sådanne ergonomiske tiltag eventuelt følges op af statslige tilskud til kapitalen.

Ud over ergonomiske tiltag kan der peges på (3) *statslig initiering og finansiering af beskyttede værksteder for ældre.* For at undgå den traditionelt dårlige aflønning på sådanne værksteder kunne man måske, som J. Due og J. Søndergaard foreslår[59]) udlicitere mere profitable arbejdsopgaver til beskyttede værksteder.

De nævnte socialpolitiske forslag vedrørende øget lighed i tilbagetrækningsmuligheder deler sig i to grupper, nemlig forslag, der påvirker arbejdstiden, og forslag, der påvirker selve arbejdsprocessen. Disse forslag skal ikke anskues som alternative; fx ville en kombination af delpension og ergonomiske tiltag i væsentlig grad øge mulighederne for glidende tilbagetrækning i de socialklasser, som i dag kun har begrænsede eller slet igen muligheder herfor[60]).

56. Pensionsreformarbejdsgruppen: »Rapport om udvidet adgang til førtidig folkepension og fleksibel pensionsalder«, København 1976.
57. Dette afgøres bl. a. af, om delpensionsordningen finansieres af kapitalen selv eller af staten.
58. Det følgende er bl. a. inspireret af J. Due og J. Søndergaard: »Pensionsalder og erhvervsdeltagelse«, Økonomisk Institut, Århus 1975, p. 26 f og af J. Helander, op. cit., p. 37 ff.
59. Op. cit., p. 29.
60. Hovedvægten er i det foregående lagt på det økonomiske og politiske niveau, men også på det bevidsthedsmæssige niveau synes der at være visse, omend formentlig ret begrænsede muligheder for at sætte ind til fordel for mindre ulige tilbagetrækningsmuligheder. Ofte beror virksomhedernes betænkeligheder ved at anvende ældre arbejdskraft nemlig på en fejlagtig opfattelse af den ældre arbejders kvalifikationer.

Efter således at have antydet nogle grænser og muligheder for øget adgang til glidende tilbagetrækning skal man nu fremlægge nogle socialpolitiske forslag med henblik på en højere grad af *lighed i beskæftigelsesmulighederne*. I det foregående afsnit blev det vist, at der er en betydelig arbejdskraftsreserve blandt ældre. På det økonomiske niveau kan »udpresningen« af de ældre sættes i forbindelse med kapitalismens almene krise, som er skærpet i 70erne, samt med erhvervslivets strukturforandringer og de stigende krav, arbejdet stiller til fysisk og psykisk formåen[61]). Da den politiske intervention på arbejdsmarkedet som nævnt må foregå inden for rammer, der indebærer en fastholdelse af de eksisterende produktionsforhold, må der sættes spørgsmålstegn ved muligheden af en statslig totalmobilisering af arbejdskraftreserven[62]). På hvilken måde kan beskæftigelsesmulighederne da øges for de ældre, uden at dette nødvendigvis indebærer en grundlæggende ændring af den kapitalistiske produktionsmåde?

Da der ikke synes at være tegn på, at de ældres beskæftigelsesproblemer løses, såfremt man satser på »kræfternes frie spil«, kunne man pege på øget information om omfanget og arten af de ældres beskæftigelsesproblemer og om de ældres virkelige kvalifikationer. Yderligere information og deraf eventuelt ændrede holdninger til beskæftigelse af ældre forandrer ikke i sig selv de beslutninger, som træffes i virksomheder og offentlige institutioner; men statsmagten kan i et vist omfang intervenere, enten ved at *begrænse* virksomhedernes og institutionernes handlefrihed eller ved at *stimulere* dem til mindre uhensigtsmæssige beslutninger. Hvad angår førstnævnte interventionsform kan man pege på følgende muligheder:

(1) *Tvungen kvote af ældre* som det fx er kendt fra England og Sverige. Erfaringerne hermed inden for byggefagene i Sverige synes ikke afskrækkende[63]).

(2) *Forlænget opsigelsesvarsel for ældre.* En ulempe herved vil kunne være, at virksomhederne vil afholde sig fra at ansætte ældre. I denne forbindelse kan nævnes de såkaldte »tilpasningsgrupper«, som synes at have haft en vis succes i Sverige. I gruppen sidder bl. a. repræsentanter for ledelsen, de faglige organisationer, arbejdsformidlingen og evt. bedriftslægen. Før en ældre medarbejder kan afskediges, forelægges de fx »tilpasningsgruppen«, om en ændring af jobbet kan gøre det lettere for den ældre at forblive erhvervsaktiv.

61. I denne forbindelse er det interessant at læse, hvad direktør Henning Friis skriver i »Menneskekundskab«, København 1959, p. 246: »... Et betydeligt antal ældre holder op med at arbejde, ikke fordi de ønsker at leve et liv i fuld lediggang eller på grund af sygdom, men fordi de er tvunget dertil *ved arbitrære beslutninger fra arbejdsgivernes side* ...«. (min understregning, H. O.).
62. Der tænkes her på den samlede arbejdskraftreserve, således også unge, kvinder, fremmedarbejdere etc.
63. Jf. J. C. Sundström: »Att åldras i Sverige«, Falköping 1970, p. 24.

(3) En egentlig *statslig beskæftigelsesgaranti* for ældre, således at alle grundlovsmæssigt skulle være sikret beskæftigelse, er fx foreslået af P. Gahrton[64]).

(4) Andre har peget på *afskaffelse af akkordarbejde, skifteholdsarbejde og monotomt eller nedslidende arbejde.* De under (3) og (4) nævnte forslag kan – hvor rimeligt det end er at kæmpe for dem – dog ikke gennemføres inden for rammerne af de bestående produktionsforhold.

Den anden mulighed med stimulering i stedet for begrænsninger kunne realiseres som et system, hvorefter der blev givet *tilskud til beskæftigelse af ældre.* På denne måde »trues« virksomhedernes profitmuligheder ikke, og samtidig vil staten ofte betale mindre i tilskud end ved alternativet pension. De såkaldte Odense- og Bornholm-forsøg er eksempler på, hvorledes man ved tilskud har fået en del ældre i beskæftigelse[65]).

Gennemførelse af et eller flere af ovenstående forslag vil naturligvis ikke ophæve de konjunkturbevægelser, som gør sig gældende under kapitalismen. Den »økonomiske cyklus« vil til stadighed medføre svingende efterspørgsel efter arbejdskraft, hvilket dog ikke kan være et argument for ikke at iværksætte reformer, som vil kunne *mindske* arbejdskraftreserven blandt de ældre[66]). Derimod vil forslag om »beskæftigelsesgarantier« og lignende vise sig at være urealistiske i det nuværende samfund.

Der er nu fremlagt nogle socialpolitiske reformforslag, hvis gennemførelse vil kunne modificere, men langt fra ophæve den socialklassespecifikke ulighed med hensyn til tilbagetrænkings- og beskæftigelsesmuligheder i den tidlige alderdom. At forslagene kun i beskedent omfang vil være lighedsskabende, hænger – som det er fremgået – bl. a. sammen med, at de vanskeligheder, mange ældre møder på arbejdsmarkedet, har rod i grundlæggende, økonomiske forhold, der nok kan modificeres, men ikke forandres inden for rammerne af de bestående produktionsforhold. Ovennævnte uligheder viser nemlig hen til en mere omfattende socio-økonomisk ulighed, som i overvejende grad er skabt forud for alderdommen, fx ved klassespecifik psyko-somatisk nedslidning. På denne baggrund synes det rimeligt at spørge, hvorledes man kan skabe et samfund med reel lighed i alderdommen. Det spørgsmål vil imidlertid vise sig at være en del af et større problem, nemlig hvorledes der skabes lighed for alle og ikke blot for de ældre. Hvorledes skabes et samfund uden økonomiske kriser og »udpresning« fra arbejdslivet? Hvorledes forebygges, hvad man har kaldt den præmature aldring? Ved besvarelsen af disse spørgsmål kommer man ikke uden om

64. P. Gahrton: »Upp til kamp, pensionärer!«, Stockholm 1972, p. 131. Se også International Labour Review, Vol. 113, No. 2, p. 252.
65. Jf. fx Elkær-Hansen: »Forsøgene på at få ældre i arbejde igen har fået succes«, i: Nyt fra Arbejdsdirektoratet nr. 1, 1975, p. 18 ff.
66. For yderligere forslag, se »OECD-retningslinjer for indsats til fremme af beskæftigelse af den ældre arbejdskraft«, i Uddannelse og Erhverv, nr. 1–2, 1968, p. 3 ff.

at inddrage det økonomiske niveau og herunder især magtuligheden m. h. t. produktionsmidlerne. Et program, der radikalt ændrer magtforholdene i vort samfund er nødvendigt for gennemførelsen af lighed i alderdommen, og et sådant program vil nødvendigvis omfatte hele samfundet og ikke kun de ældre[67]).

67. I denne forbindelse er følgende citat fra »Kravet om lighed«, op. cit., p. 74, centralt: »Forudsætningen for at realisere øget lighed i arbejdslivet er ... nødvendigvis en mere direkte samfundsindgriben i markedsforholdene til støtte for dem, der ... rammes særlig hårdt af svigtende beskæftigelsesmuligheder eller fastholdes på lav løn ...«. Det, der her efterlyses er med andre ord en »klassespecifik socialpolitik« som socialdemokratiet forlængst har forladt, jf. fx Bistandsloven. M. h. t. en selektiv, klassespecifik socialpolitik, se fx G. Hærnes: »Ulikhet, effektivitet og rettferdighet«, i E. Øyen: »Sosiologi og ulikhet«, Oslo, 1976, p. 148 samt H. Olsen, J. P. Trampe og G. Hansen, op. cit., p. 124 ff.

Verdenskommunismen efter 1956

(Hovedlinier i verdenskommunismens udvikling
fra SUKP's 20. kongres (1956) frem til Berlinkonferencen (1976)
og udviklingen af »eurokommunismen«)

Anders Uhrskov

1. *Problemstilling*

Den kommunistiske verdensbevægelse blev bygget op i mellemkrigstiden, i meget høj grad til forsvar for Sovjetunionen, socialismens første fædreland, der lå som en belejret fæstning i en kapitalistisk verden. Som den spanske tidligere kommunistiske ledende teoretiker Fernando Claudin udtrykker det[1]), »i det øjeblik da opbygningen af socialismen i USSR blev anskuet som den væsentlige, bestemmende faktor for verdensrevolutionen, blev alle andre revolutionære bevægelser objektivt reduceret til en underordnet rolle, og det var fra den synsvinkel, de skulle anskues i COMINTERN's strategi og taktik«.

Efter anden verdenskrig blev en blok af socialistiske stater opbygget efter sovjetisk mønster og under Moskvas førerskab. Samtidig blev en række kommunistpartier, som ikke var statsbærende, styrket afgørende i kraft af deres indsats i kampen mod facismen og af Sovjets prestige. Det gjaldt i Vesteuropa især det italienske og franske kommunistparti.

Det afgørende træk ved den kommunistiske verdensbevægelse efter anden verdenskrig har været, at samtidig med at Sovjet har opnået gennembrud på globalt plan som supermagt, har den internationale struktur i den socialistiske lejr vist sig ustabil, sådan som det eksempelvis er beskrevet i den i en tilgrænsende sammenhæng kendte artikel af Helmut Sonnenfeldt[2]). De nationale interesser for en autonom eksistens har vist sig bestandig at presse sig på i de socialistiske stater, hvad enten de blev undertrykt som i Berlin 1953, Ungarn 1956 eller Tjekkoslovakiet 1968, eller de blev lagt til grund for den førte politik som i Jugoslavien, Kina og hvad angår udenrigspolitik Rumænien. Denne konflikt mellem nationale interesser og Sovjetdominans kan beskrives som en konflikt mellem autonomister og traditionalister[3]).

1. Fernando *Claudin:* »The Communist Movement« From Comintern to Cominform, Penguin Books 1975, p. 77.
2. Helmut *Sonnenfeldt*: »USA bør styrke dannelsen af et organisk forhold mellem Østeuropa og Sovjetunionen« (Sonnenfeldtdoktrinen) Information 21/4 1976.
3. Heinz *Timmermann:* »Die Konferenz der europäischen Kommunisten in Ost-Berlin«, Europa-Archiv 10/10 1976, p. 601.

Konflikten har naturligvis også gjort sig gældende i de ikke-statsbærende kommunistpartier, specielt i de vesteuropæiske partier, hvis vælgertilslutning og øvrige placering var sådan, at en autonom udvikling ville kunne skabe den nødvendige om ikke tilstrækkelige baggrund for en regeringsdeltagelse, sådan som f. eks. Neil McInnes beskriver det i »The Communist Parties of Western Europe[4]).

Grundlaget for en udspaltning af den kommunistiske verdensbevægelse blev lagt i og med, at en lang række af disse partier efter krigen kom til at varetage afgørende eller væsentlige nationale interesser. Alligevel er det naturligt at sætte 1956 som et afgørende år.

Det var det år, hvor udviklingen i Polen og Ungarn demonstrerede det østeuropæiske systems tvangskarakter, og det skete bl. a. på baggrund af SUKP's 20. kongres, der – som McInnes udtrykker det[5]) – virkede som et elektrisk chok, der sendte sine bølger igennem den kommunistiske verdensbevægelse. Ufejlbarligheden, der havde været en central del af SUKP's karisma, blev ophævet, og den fredelige sameksistens, som samtidig blev fremlagt som strategisk hovedlinie, kolliderede i høj grad med de kinesiske kommunisters strategi, således at de senere i 1962/63, da bruddet med SUKP bliver en realitet, karakteriserer den sovjetiske version af begrebet som »klassesamarbejde i verdensmålestok«[6]). Også for de vesteuropæiske kommunistpartier betød den fredelige sameksistens, at de mistede deres potentielle revolutionære rolle[7]).

SUKP søgte gennem de 3 verdenskonferencer i 1957, 1960 og 1969 at fastholde verdenskommunismens enhedskarakter under SUKP's lederskab. SUKP havde satset megen prestige på afholdelsen af en 4. verdenskonference, men har måttet se i øjnene, at den regionale europæiske konference i Berlin 1976 var det mest omfattende, der kunne samles, og hvad mere er, som det blev understreget af autonomister som Belinguer fra det italienske kommunistparti og Marchais fra det franske m. fl., man agter ikke i fremtiden at deltage i den art enhedsdemonstrationer, hvor tynde de end måtte være[8]).

Afgørende for regionaliseringen[9]) af den kommunistiske verdensbevægelse har været en række faktorer, hvor Sovjets problemer ved det den franske socialist Gilles Martinet har kaldt overgangen i den sovjetiske økonomi fra den ekstensive til den intensive fase[10]) har fremkaldt et behov for afspænding og deraf følgende importmuligheder for vestlig teknologi og eventuelt reduceret

4. Neil *McInnes:* »The Communist Parties of Western Europe« Oxford University Press 1975.
5. *McInnes,* op. cit., p. 30.
6. »Uoverensstemmelserne mellem kammerat Togliatti og os«. Ledende artikel i Renmin Ribao, 31/12 1962 – Her i: »Den store polemik *Peking-Moskva*«. I Futura 1975, p. 32.
7. *McInnes,* op. cit., p. 183.
8. Georges *Marchais'* tale på Berlinkonferencen, Land og Folk 20/7 1976.
   Enrico *Berlinguers* tale på Berlinkonferencen, »The Italien Communist« Foreign Bulletin of the P.C.I. April-July 1976, p. 54.
9. *Timmermann,* op. cit., p. 606.
10. Gilles *Martinet:* »De fem kommunismer«, København 1974, p. 76.

rustningsbyrde. Dette behov for afspænding mellem de to supermagter Sovjet og USA blev så meget mere påtrængende, som den sino-sovjetiske konflikt udviklede sig, og dermed belastningen af den sovjetiske økonomi og militærpotentiel ved at skulle opretholde et tofronts-beredskab.

Afspændingen mellem USA og Sovjet – detenten – der har 1972 som mærkeår (SALT I og Berlinaftalerne) har i Vesteuropa ændret det politiske klima i forhold til den kolde krigs år, og gjort det muligt at overvinde det antikommunistiske sammenhold, der var et resultat af det begreb, der kaldes »der Logik der Blöcke«[11]).

Samtidig har den økonomiske verdenskrise, der satte ind sidst i 1973 med oliekrisens leveringsstop og prisforhøjelser, og som siden har fået tilsyneladende permanent karakter, svækket det kapitalistiske system i Vesteuropa og dets institutioner, specielt EF.

På baggrund af detenten og den økonomiske krise har en række af de mest betydningsfulde vesteuropæiske kommunistpartier udviklet en række synspunkter, specielt en accept af det borgerlige demokratis frihedsrettigheder, der sammenfattes i begrebet »eurokommunisme«.

Eurokommunismen har afgrænset sig over for Sovjet og den socialistiske lejr også derved, at de bekender sig til en »socialisme med et menneskeligt ansigt« og fordømmer undertrykkelsen heraf i Tjekkoslovakiet i 1968. Samtidig repræsenterer eurokommunismen uafklarede allianceproblemer, bl. a. ud fra den erfaring der er uddraget af militærkuppet i Chile i 1973, hvor Allendes folkefrontsregering blev styrtet.

Imidlertid er den meget brede antimonopolistiske strategi, som også de eurokommunstiske partier betjener sig af, i høj grad en strategi, som SUPK har udformet og understøttet, som det bl. a. er et gennemgående tema i »The World Communist Movement«[12]), der er redigeret af V. V. Zagladin, Bresjnevs betroede Vesteuropaspecialist[13]).

Centralt for at vurdere, om eurokommunismen er en ny socialdemokratisme eller et selvstændigt fænomen er det overordnede strategifællesskab med SUKP samt en række andre faktorer, der senere vil blive taget op.

2. *Udviklingen i SUKP's politik*

I 1956 stod SUKP og Sovjetunionen som ubestridt mønster politisk og organisatorisk for verdenskommunismen, bortset fra Jugoslavien, med hvem Moskva dog i 1955 havde udsonet sig[14]).

11. Heinz *Timmermann:* »Was wollen die Westkommunisten«? Deutschland Archiv, juni 1973, p. 609.
12. »The World Communist Movement« Ed. V. V. *Zagladin*, Moscow 1973.
13. *Timmermann 1976*, op. cit., p. 605.
14. *Martinet*, op. cit., p. 110.

Den 20. partikongres i februar 1956 betød et brud med Stalintidens politik på en række områder, og fremlæggelsen af nye linier såvel udenrigspolitisk som indenrigspolitisk.

Når også det indenrigspolitiske opgørs karakter har betydning udover for Sovjet, hænger det sammen med, at parti- og statsopbygningen indtil detaljer udgjorde et forbillede for øvrige kommunistpartier.

Kongressen indebar et halvt opgør med stalinismen. Persondyrkelsen blev kritiseret, Stalin gjort til syndebuk for alle fejl, og man undgik diskussioner af stalinismens årsager ved at anvende det absurde mærkat »personkult«[15]). Det er således karakteristisk, at antistalinisterne fra før 1934, Trotski, Zinoviev, Bukharin, ikke blev rehabiliteret. De er fortsat »fjender af folket«[16]). Heller ikke stalintidens bureaukratiske centralisme blev afløst af Lenins demokratiske centralisme, som indebar, at der i alt fald til partiet *har* truffet beslutningen kan ske en frimeningsbrydning. Det var polititerrorens udskejelser, der skulle elimineres, ikke partiets autoritet og indre enhed[17]). Isaac Deutscher[18]) og andre iagttagere med ham mente i 1956, at den ideologiske revision ikke kunne standses halvvejs – men det kunne den. Risikoen for en udvikling, der gled partiledelsen af hænde, kunne under ingen omstændigheder accepteres. Denne risiko var en hovedanklage imod Imre Nagy i 1956 og imod Alexander Dubcek i 1968. Genoprettelse af det indre partidemokrati fra Lenins tid kunne true partiets magtmonopol, nationalitetsspørgsmålet kunne bryde op, og partibureaukratiets magtprivilegier kunne blive anfægtet. For slet ikke at tale om risikoen i forhold til de øvrige socialistiske stater og omverdenen i øvrigt.

En række af den bureaukratiske centralismes træk hænger stadig ved det store flertal af kommunistpartier, uanset bekendelser til fri meningsbrydning o. lign. Det er træk som den enstemmige opslutning bag den til enhver tid siddende ledelses politik fra partikongresser o. lign., og hele den mørklagte karakter af beslutningsprocessen i ledelsen.

Udenrigspolitisk betød SUKP's 20. kongres en ændring i forholdet til den kapitalistiske verden og en nyvurdering af de ikke-statsbærende kommunistpartiers strategi. Den grundlæggende opfattelse bag SUKP's internationale politik blev ikke ændret. Den går ud på, at vi befinder os i en overgangsfase, og at socialismen vil sejre over kapitalismen. De socialistiske stater er kommet til verden i de revolutionære bølger, der fulgte i kølvandet på første og anden verdenskrig, og der vil komme andre revolutionære bølger som følge af kapitalismens indbyggede krisekarakter og den socialistiske lejrs fremgang.

De 3 hovedforhold, der blev fastslået på den 20. kongres var[19]):

15. *McInnes*, op. cit., p. 82.
16. Isaac *Deutscher:* Russia, China, and the West 1953–1966, Penguin Books 1970, p. 60.
17. *Martinet*, op. cit., p. 74.
18. *Deutscher*, op. cit., p. 62.
19. *Zagladin*, op. cit., p. 59.

1) En verdenskrig kan afværges. Da kilden til krig er imperialismen, hænger muligheden for at bevare verdensfreden sammen med det kapitalistiske systems svækkelse[20]).

2) Fredelig sameksistens (og fredelig kappestrid) mellem stater med forskellige systemer er et strategisk mål. Den fredelige sameksistens udelukker ikke, men forudsætter tværtimod beslutsom kamp imod den imperialistiske ideologi[21]), ligesom klassekampen på verdensbasis heller ikke bortelimineres. Som man kan formulere det, garanterer den fredelige sameksistens status quo for de socialistiske landvindinger, men ikke for modpartens og specielt ikke hvad angår udviklingslandene.

3) Muligheden af en fredelig, ja endog parlamentarisk, overgang til socialismen understreges. Det er tesen om de forskellige veje til socialismen. Et sådant afkald på revolutionære eventyr, som Isaac Deutscher[22]) formulerer det, er den pris, Hrustjov er parat til at lade de kommunistiske partier betale for den fredelige sameksistens. Efter magtovertagelsen har fundet sted er imidlertid ifølge den sovjetiske opfattelse proletariatets diktatur en grundlæggende betingelse for opbygningen af socialismen[23]).

Understregningen af de forskellige veje til socialismen gav den italienske kommunistleder Togliatti baggrund for introduktionen i 1956 af polycentrismen, altså en understregning af, at monocentrismen – SUKP's hegemoni – var et overstået stadium. Dette begreb blev først i slutningen af 1960'erne opfattet som en regional gruppering af partier, bl. a. med det formål at opnå autonomi i forhold til Moskva[24]).

Den generelle strategi, som blev udformet efter den 20. kongres, og som blev blåstemplet ved Moskvaerklæringen fra 1960, går ud på et bevidst valg af hovedfjenden og dermed etablering af den bredest mulige alliance mod denne fjende. Ligesom Cominterns 7. kongres i 1935 valgte fascismen som hovedfjenden, og dermed folkefronten som alliancemålet i kampen mod denne hovedfjende, således defineredes *monopolkapitalismen* som arbejderklassens og den revolutionære bevægelses hovedfjende i de udviklede kapitalistiske lande[25]). Denne monopolkapitalisme og dens statsapparat danner *den statsmonopolistiske kapitalisme STAMOKAP*, og den bredest mulige alliance imod monopolisterne opstiller som strategisk kampmål *det antimonopolitiske demokrati.*

Et karakteristisk træk ved den statsmonopolistiske kapitalisme er ifølge Zagladin[26]), at den magt som de parlamentariske institutioner og eventuelle delstatsorganer besidder, bliver formindsket, mens den magt, de udøvende orga-

20. *Zagladin*, op. cit., p. 176.
21. *Zagladin*, op. cit., p. 178.
22. *Deutscher*, op. cit., p. 68.
23. *Zagladin*, op. cit., p. 161.
24. *McInnes*, op. cit., p. 151.
25. *Zagladin*, op. cit., p. 38.
26. *Zagladin*, op. cit., p. 131.

nerä som kontrolleres af monopolkapitalen besidder, bliver øget. Denne, vist nok korrekte, iagttagelse om forholdet mellem den lovgivende og den udøvende myndighed er anført, fordi den i sin konsekvens lægger op til en politik, der prioriterer deltagelse i regeringsmagten meget højt.

Hvad angår kommunistpartier i udviklingslandene, er den strategiske hovedlinie antiimperialistiske alliancer, nationale befrielsesbevægelser og efter kolonibefrielsen etableringen af en forenet nationaldemokratisk front med henblik på etableringen af en ikke-kapitalistisk vej til udvikling[27]).

Hvad endeligt de socialistiske lande angår, så kan man som overordnet sovjetisk strategi fra slutningen af 1960'erne tale om Bresjnev-doktrinen om de socialistiske landes begrænsede suverænitet. Eksistensen af denne doktrin benægtes fra sovjetisk side, ganske ligesom Jaltaaftalens opdeling af Europa i interessesfærer fra februar 1945 benægtes[28]). Om de socialistiske landes suverænitet siger Zagladin imidlertid[29]) i en fortolkning af den internationale kommunistkonferences dokument fra 1969, at det blev understreget, under hensyn til begivenhederne i Ungarn i 1956 og i Tjekkoslovakiet i 1968, at socialismens triumf kun kan betragtes som sikret i kraft af det internationale samarbejde mellem de socialistiske landes broderpartier, og konsolideret af de socialistiske staters politiske og forsvarsmæssige magt.

SUKP's politik, som den formuleres fra den 20. kongres og derefter, er en fastholdelse af en centralistisk partistruktur uden fri meningsbrydning og af partiets absolutte magtmonopol i navn af proletariatets diktatur, selvom dette begreb ikke bruges til vinduespynt. Over for de socialistiske lande er den samlende kraft om fornødent tilstedeværelsen af sovjetisk militær magt. Over for USA og den kapitalistiske verden er det et hovedmål at undgå en verdenskrig og at sikre en fredelig sameksistens, som imidlertid hverken indebærer opgivelse af antiimperialisme eller international klassekamp. Hvad angår endelig kommunistpartierne i de kapitalistiske lande, så afbindes de fra den russiske vej til socialismen som den eneste mulige, og de henvises til at kæmpe imod den statsmonopolistiske kapitalisme og for det antimonopolistiske demokrati.

3. *De internationale kommunistkonferencer*

Efter Komintern og senere Kominform, som jo kun omfattede de statsbærende kommunistpartier samt de to store europæiske (PCI og PCF – det italienske og det franske parti) har der ikke på partiplan været en permanent organisation til varetagelse af de multilaterale partiforbindelser under SUKP's ledelse.

Efter 1956 har der været afholdt 3 verdenskonferencer af kommunistiske partier i Moskva i 1957, 1960 og 1969. Opsplitningen af den kommunistiske

27. *Zagladin*, op. cit., p. 282.
28. *McInnes*, op. cit., p. 184.
29. *Zagladin*, op. cit., p. 66.

verdensbevægelse har medført, at det ikke siden har været muligt at samle en verdenskonference til fastlæggelse af en fælles strategi.

Der har ligeledes været afholdt regionale konferencer af kommunistiske partier, således i Europa i Karlovy Vary i 1967 og i Berlin 1976. Det er imidlertid tvivlsomt, om autonomisterne blandt de kommunistiske partier, som har udtalt sig imod sådanne konferencer, vil deltage i flere sådanne.

På rent vesteuropæisk plan har der udover den generelle konference i Bruxelles i 1974 været afholdt adskillige emnekonferencer uden vedtagelse af egentlige dokumenter, deklarationer eller communiqueer.

Såvel konferencernes deltagerkreds som deres dokumenters indhold og tilblivelsesproces afspejler stadier i verdenskommunismens udvikling.

3.1 *Moskvadeklarationen fra november 1957*[30])

Mødet i november 1957 mellem repræsentanter for 12 regerende kommunistpartier var ifølge Isaac Deutscher[31]) en i hast improviseret og tentativ affære.

Mødet vedtog såvel et fredsmanifest som en deklaration. Mødet bekræftede og videreudviklede de konklusioner, som SUKP's 20. kongres havde fastlagt med hensyn til undgåeligheden af verdenskrig, fredelig sameksistens mellem stater med forskelligt socialt system samt spørgsmålet om fredelige og ikkefredelige former for overgang til socialismen[32]). Desuden karakteriserede deklarationen revisionismen som hovedfaren for de kommunistiske partier. Ifølge realkommentarer i Deutschers artikelsamling[33]) angreb Mao den russiske fortolkning af den fredelige sameksistens på 1957-mødet. Gilles Martinet siger om samme konference[34]), at Mao angreb jugoslavernes revisionisme og pånødede Hrustjov karakteristik af den amerikanske imperialisme som »en fjende af alle verdens folk«.

Man kan sige, at Moskvadeklarationen var et forsøg på en kinesisk-sovjetisk fællesfortolkning af den 20. kongres's resultater.

3.2 *Moskvaerklæringen fra november 1960*[35])

Den sino-sovjetiske konflikt var blevet optrappet i 1959/60, og de russiske teknikere var blevet trukket tilbage i august 1960. I et sidste forsøg på at overvinde splittelsen i den internationale kommunistiske bevægelse blev der holdt en 3 ugers konference i Moskva af 81 kommunistiske partier. Konferencen som var omhyggeligt forberedt resulterede i Moskvaerklæringen. Konferencen var ifølge Deutscher[36]) meget langt fra en Kominformparade, men tværtimod var det stedet for at forsvare og forklare SUKP's politik over for alvorlig kritik

30. *Moskvadeklarationen*, november *1957*. Trykt i *Peking-Moskva*, op. cit., p. 125.
31. *Deutscher*, op. cit., p. 215.
32. *Zagladin*, op. cit., p. 59.
33. *Deutscher*, op. cit., p. 139.
34. *Martinet*, op. cit., p. 141.
35. *Moskvaerklæringen*, november *1960*. Trykt i *Peking-Moskva*, op. cit., p. 135.
36. *Deutscher*, op. cit., p. 215.

ikke kun fra Kinas kommunister. Hoveddivergenserne med kineserne gik på, om verdenskrig var uundgåelig, atomkrigstruslens karakter, om hvor aktiv eller passiv en fredelig sameksistens skal være, samt om den antiimperialistiske kamp skal underordnes afspændingspolitikken. Russernes syn var, at den internationale klassekamps hovedform måtte blive den økonomiske kappestrid mellem USA og Sovjet.

Moskvaerklæringen er et kompromis mellem de to antagonisters standpunkter, idet retten og pligten til antiimperialistisk kamp blev understreget, og de jugoslaviske revisionister og opportunister blev fordømt ved navn.

Moskvaerklæringen tog stilling til det vestlige økonomisk opsving ved introduktionen af den førnævnte STAMOKAP-teori, som dels reducerer statens indflydelse og dels lader proletariatet over for kapitalisterne glide i baggrunden til fordel for en front, hvor det er hele folket over for nogle ganske få monopolister[37]). Det ligger i øvrigt uden for den her behandlede problemstilling om verdenskommunismens udvikling nærmere at gå ind i det, McInnes[38]) har kaldt kommunisternes byzantinske skænderier om klassebegreber.

Moskvaerklæringen formåede imidlertid lige så lidt som deklarationen 3 år før at slå bro over den sino-sovjetiske konflikt.

3.3 *Den internationale konference af kommunistiske partier Moskva 1969*[39])

Konferencen, der blev holdt i juni 1969, knap trekvart år efter invasionen i Tjekkoslovakiet, var den første internationale konference, efter Bresjnev i 1964 havde styrtet Hrustjov. Det var tillige en mønstring af den Moskvatro del af den kommunistiske verdensbevægelse. Kinas kommunister og forskellige tilhængerpartier deltog lige så lidt som jugoslaverne i konferencen, som talte 75 deltagende partier.

Konferencens hoveddokument gav udtryk for en opvurdering af den socialistiske lejrs styrke og betydning i forhold til 1960-erklæringen, ligesom kapilismens almene krise og betydningen af den forenede antimonopolistiske front blev fremhævet tillige med udviklingslandenes muligheder for at slå ind på en ikke-kapitalistisk udvikling. Desuden blev den proletariske internationalisme understreget på en måde som russerne kunne fortolke som en støtte til Brejsnevdoktrinen, jfr. side 256. Fordømmelsen af Kina skete i de taler og beretninger til konferencen, som partilederne fremkom med[40]).

1969-konferencen blev holdt på et kritisk tidspunkt for Moskva kort efter Tjekkoslovakiet-invasionen. Det var en russisk sejr, at den kunne holdes, men en eksplicit godkendelse af invasionen og en klar fordømmelse af Kina kunne russerne ikke få med.

37. *McInnes*, op. cit., p. 162.
38. *McInnes*, op. cit., p. 58.
39. »Den *internationale konference* af kommunistiske partier Moskva *1969*«, Tiden 1971.
40. *Zagladin*, op. cit., p. 62.

3.4 *Berlinkonferencen for europæiske kommunistpartier juni 1976*[41])

Det kan diskuteres, om Berlinkonferencen mellem 29 europæiske kommunistpartier var en demonstration af enighed i den europæiske kommunistiske bevægelse eller en sejr for de autonomistisk orienterede partier.

SUKP kan betragte det som en sejr, at man overhovedet kunne samle konferencen – det var 9 år siden man havde mødtes sidst i Karlovy Vary i 1967 – og jugoslaverne var med for første gang i en snes år.

Den følgende gennemgang af Berlinkonferencens dokument er baseret på en artikel af Heinz Timmermann i Europa-Archiv 10. okt. 1976[42]).

Timmermann betegner dokumentet som et kompromis mellem traditionalister og autonomister. Selve konferencens afholdelse var en indrømmelse til SUKP, som på den anden side ikke gav væsentlige koncessioner, bortset fra at en lang række ting ikke blev nævnt. Som repræsentanter for de spanske kommunister har udtalt[43]), var russerne oprindeligt mødt op med et meget længere udkast. Nu var det forkortet til en fjerdedel, men det var blevet fire gange så godt.

SUKP havde på forhånd måttet acceptere koncensusprincippet og at angreb på Kina eller andre broderpartier var udelukket, ligesom der ikke måtte nævnes noget om indkaldelse af en 4. verdenskonference.

Desuden måtte russerne give afkald på en indskrænkende fortolkning af Helsinkidokumentets »kurv 3« – aftalen om samarbejde, menneskelige kontakter, information og udvekslinger. De fik heller ikke begrebet den proletariske internationalisme med, for slet ikke at tale om proletariatets diktatur. Angreb på Nato og EF kom heller ikke med.

Begrebet 'marxismen-leninismen' var blevet lavet om til »på grundlag af Marx', Engels' og Lenins store ideer«. Det var ikke Sovjet, der spiller *den* afgørende rolle for fred og afspænding, men »De socialistiske lande spiller ... *en* fremragende rolle ved forebyggelsen af en ny verdenskrig ... og videreførelsen af afspændingspolitikken«. Hvor det tidligere først og fremmest var Sovjet og den socialistiske lejr, der spiller en fremragende rolle, var nu de alliancefri staters bevægelse nævnt som »en af verdenspolitikkens vigtigste faktorer« (det var til Jugoslavien) og de kapitalistiske landes arbejderklasse og andre kræfter udgør »en vigtig faktor«. Herefter er disse tre revolutionære hovedstrømme ligeværdige eller ligestillede.

Kritik af Sovjet blev ikke automatisk sat lig antikommunisme eller antisovjetisme. Man kunne kun strække sig til at gøre opmærksom på den militante antikommunismes skadevirkninger, idet det umiddelbart efter blev understreget, at ikke alle der indtager en kritisk holdning betragtes som antikommunister. Den internationale solidaritet blev nævnt i samme hak, som partiernes selvstændighed og ligeberettigelse blev understreget.

41. Dokument fra *Europas kommunistiske konference 1976*, Land og Folk 7/7 1976.
42. *Timmermann 1976*, op. cit., p. 599.
43. Mundtlig udtalelse fra repræsentanter for PCE i Paris til repræsentanter fra SF i efteråret 1976.

Det var kun et begrænset antal emner, der blev taget op, og konferencen fandt sted med et års forsinkelse i forhold til beslutningen på det konsultative møde i Warszawa i oktober 1974[44]). Konferencen skulle holdes, bl. a. fordi russerne havde sat så megen prestige i, at det skulle ske. Til gengæld fik de ikke en understregning af Sovjets ledende ideologiske-politiske stilling. Sammenlignet med hvad russerne kunne få igennem af formuleringer i 1957, 1960 og 1969 i større fora, forekommer Berlindokumentet at være et klart udtryk for den fremadskridende regionalisering af den internationale kommunistiske bevægelse, hvilket en gennemgang af de taler der blev holdt på konferencen yderligere ville understrege.

4. *Den sino-sovjetiske konflikt*

Den sino-sovjetiske konflikt er den mest afgørende splittende faktor i den kommunistiske verdensbevægelse. I sig selv er denne konflikt afgørende, derved at den indebærer en krigsfare og splitter den antiimperialistiske front i verdensmålestok. Desuden har den sammen med Sovjets behov for import af vestlig teknologi til videreudvikling af den sovjetiske økonomi nødvendiggjort detenten mellem USA og Sovjet. Denne afspænding har igen sammen med verdenskrisen virket opløsende på den kolde krigs stivnede politiske fronter i Europa – hvorved også en række af de vesteuropæiske kommunister er kommet i skred. Det der betegnes som eurokommunismen.

Selve konflikten mellem Mao og Hrustjov lå latent siden den 20. kongres. Den blev optrappet i september 1959, efter at Sovjet udsendte en almen beklagelse af en kinesisk-indisk grænseepisode (hvor Sovjet altså ikke bakkede Kina op) samt Camp David-samtalerne mellem Hrustjov og Eisenhower[45]). Derefter fulgte i april 1960 et længere teoretisk værk fra kinesisk side »Længe leve leninismen«, hvor fjendtligheden over for imperialismen blev understreget pånу, og hvor det standpunkt blev udtrykt, at efter en atomkrig ville verdens folk opbygge socialismen på resterne af den døde imperialisme. Kineserne understregede Lenins udsagn om kapitalismens krigeriskhed.

Konflikten eskalerede. I august trak Hrustjov alle sovjetiske teknikere tilbage fra Kina, aftaler blev annulleret mellem de to lande. Kineserne deltog i Moskvakonferencen i november 1960. Det gav imidlertid kun en stakket frist. I løbet af 1962/63 skete det endelige og tilsyneladende permanente brud mellem de to partier (men ikke mellem de to stater).

Gilles Martinet fremfører[46]), at bruddet kom på grund af, at »det store spring fremad« i 1959 viste sig at være en fiasko, samtidig med at kineserne militært

44. Milorad *Popov:* »Eurocommunism« and the pan-European conference, The World Today, oct. 1976, p. 387.
45. »Hvorfor opstod uoverensstemmelserne?« Renmin Ribao 27/2 1963 *Peking-Moskva,* op. cit., p. 109.
46. *Martinet,* op. cit., p. 142.

ikke havde vist sig i stand til at fravriste Chiang Kai-chek øen Quemoy. Denne kinesiske svækkelse benyttede Hrustjov til i forlængelse af 20. kongres at søge en udsoning med USA – altså en tilbagevenden til den kollektive sikkerheds fase umiddelbart efter anden verdenskrig, hvor Jaltaaftalens interessesfæreopdeling regulerede forholdene. Denne politik blev fra kinesisk side opfattet som »forrædderi«. Og afsløringen heraf blev et vigtig mål for kineserne.

I artiklen »Uoverensstemmelserne mellem kammerat Togliatti og os« fra december 1962[47]) gennemgås en række af de uoverensstemmelser, der markerede bruddet mellem det kinesiske parti og SUKP.

I spørgsmålet om *krig og fred* understreger kineserne, at hvis imperialisterne vil kaste verden ud i en ny verdenskrig vil det uundgåeligt ende med imperialismens ødelæggelse og socialismens sejr.

Vedrørende *kernevåben og kernekrig* fremhæver de, at en af imperialisterne iværksat kernekrig kun vil resultere i imperialismens udslettelse og bestemt ikke i menneskehedens udslettelse. Det bliver betonet, at »imperialismens og alle reaktionære er papirtigre« og at *»atombomben er en papirtiger«*. Med hensyn til *fredelig sameksistens,* siges det, at oprettelsen af fredelig sameksistens kun kan opnås gennem kamp, og at kammerat Togliatti »og andre« i virkeligheden erstatter klassekamp med *klassesamarbejde i verdensmålestok.*

Med hensyn til holdningen til proletarisk revolution og proletariatets diktatur fastholder kineserne en ren leninistisk opfattelse.

5. *Eurokommunismen*

De vesteuropæiske kommunistpartier er meget forskellige, hvad angår relativ størrelse, tradition, politik og indflydelse. I det nordlige Europa, bortset fra Finland, har socialdemokratiet traditionelt næsten monopol på arbejdervælgerne, mens i Latineuropa og specielt Italien og Frankrig kommunistpartierne står langt stærkere.

Politisk har udviklingen i de seneste år ført med sig, at en række af Middelhavspartierne, det italienske PCI, det franske PCF, det spanske PCE samt det græske (interiør) har ret sammenfaldende holdninger til spørgsmål som overgangen til socialisme, de borgerlige frihedsrettigheder m.v.

Neil McInnes fremfører i sin bog »The Communist Parties of Western Europe«[48]), at bortset fra den formelle og statiske struktur (den demokratiske centralisme osv.) består et vestligt kommunistparti dynamisk af den stabile ligevægt mellem tre forskellige kræfter: Sovjetmagt, det lokale parti-bureaukrati og kommunistiske arbejdere. Hver af disse kræfter er ifølge McInnes i sig selv komplekse og med indre konflikter. Hver afhænger af de andre to, hvadenten

47. »Uoverensstemmelserne mellem kammerat Togliatti og os«, op. cit., p. 19.
48. *McInnes,* op. cit., p. 140.

det er for magt, stemmer, repræsentation, legitimitet, penge eller inspiration. Disse kræfters skiftende relationer forklarer de vestlige partiers udvikling.

Sovjetmagten er den eneste faktor, som mange antikommunister anerkender. For dem handler kommunistpartierne som marionetter efter Moskvas ordre. Men Moskvas interesser kan ofte være uklare, og dets muligheder for at gennemtvinge dem begrænset.

Den anden magt, det lokale bureaukrati, er også opdelt. Det er ganske vist forenet i sin tilknytning til den leninistiske partimaskine, fra hvilken det først har udviklet sig for forholdsvis nyligt, da de vestlige partier, som McInnes udtrykker det, modnedes fra revolutionære sekter til nationale institutioner. Det har også baser udenfor maskinen i kommunalråd, parlamentariske forsamlinger, faglige organisationer, erhvervsforetagender eller frontorganisationer drevet af partiet.

Den tredie magt består af den restgruppe af arbejderklassen, der er dybt følelsesmæssigt forbundet med myten om bolshevikkernes revolution. Det er en minoritet af de vestlige arbejdere. Det er endog en minoritet af kommunistpartiernes stemmer og medlemmer. Men den leverer stemmer, penge og indflydelse, som det lokale bureaukrati har brug for for at overleve, ligesom det udgør en væsentlig legitimerende faktor for den sovjetiske herskende klasse. Som McInnes formulerer det, denne klasse udøver et asiatisk, moderniseret diktatur over Sovjetunionen i en vestlig proletarisk ideologis navn, så derfor har den et vitalt behov for ideologisk støtte fra et genuint proletariat, som udgør en potentiel revolutionær minoritet i den vestlige kapitalisme.

Hvis denne minoritet unddrog de kommunistpartier som Moskva bakker op sin støtte, så ville den sovjetiske herskende klasse stå over for en yderst risikabel legitimitetskrise. På samme tid ville de lokale partibureaukratier konstatere, at støtten fra Moskva var blevet et fatalt passiv – i det øjeblik arbejderne tabte troen på Sovjetutopien, ville det lokale parti blot være et Sovjetagentur.

Den sino-sovjetiske strid svækkede Sovjetmagten og de lokale partiledelser så en mulighed for at opnå en uafhængighed af Moskva, som kunne føre dem nærmere magten i deres eget land. Men denne distancering fra Sovjet skulle ske, uden at støtten fra de stalinistiske arbejdere smuldrede.

Begrebet eurokommunisme, blev for nogle år siden introduceret af italienske journalister i en ret neutral forstand, og er siden slået an som begreb, selv om SUKP og traditionalisterne ikke bryder sig om det. Den danske kommunist Ib Nørlund tager skarpt afstand fra udtrykket – han finder det direkte upassende at hæfte betegnelsen »euro« på kommunismen[49]).

Europakommunismen er med den italienske kommunistleder Berlinguer's formulering, en sammenfaldende vurdering hos visse kommunistiske partier af problemerne omkring demokrati og socialisme[50]).

49. Ib Nørlund: »En uadskillelig del af kampen for socialisme« Land og Folk 5/4 1977.
50. Berlinguer efter Niels Gottlieb Larsen: »... efter Madridmødet I«, Minavisen 19/3 1977.

Niels Gottlieb Larsen sammenfatter sin opfattelse af eurokommunismen i syv principper, som han mener den består af[51]):

1) *Krisen i de kapitalistiske lande er dyb og omfattende og dens konsekvenser er vidtrækkende.* Det er en dyb, strukturel krise, som berører omfattende dele af samfundslivet. Dens konsekvenser kan true demokratiet, når gruppers hævdvundne rettigheder forsvinder.

2) *Den demokratiske vej til socialismen.* Reformer mod socialismen forudsætter et stort flertals frie beslutning. Parlamentsvalg og brede folkelige kampe går hånd i hånd.

3) *Socialisme er frihed og gennemført demokrati.* Også når socialismen er nået, skal alle frihedsrettighederne bevares, et ægte flerpartisystem med demokratisk vekslen mellem flertal og mindretal skal bevares.

4) *De brede alliancer.* Vejen til dybtgående reformer går over det bredeste samarbejde mellem alle klasser, lag og sociale kræfter, der trues af monopolerne. Den samlede arbejderklasse må bekræfte sin evne til at spille en ledende rolle. Den nævnte bredde skal fastholdes også under socialismens opbygning.

5) *Det enkelte partis fulde selvstændighed.* Hvert parti udarbejder sin strategi i fuld uafhængighed. Ingen modeller udefra anerkendes. Relationerne mellem partierne skal være præget af respekt og ikke-indblanding. Denne respekt og solidaritet gælder også socialistiske og andre demokratiske kræfter.

6) *Pligten til gensidig kritik.* Ikke-indblandingen indebærer frihed og pligt til at bedømme andre partiers teoretiske og politiske standpunkter og andre begivenheder.

7) *Den vesteuropæiske dimension.* Et regionalt vesteuropæisk samarbejde er en betingelse for fremskridt mod socialismen, både for at kunne stille op over for den økonomiske integration og for at demokratisere det samarbejde der eksisterer.

Efter Gottlieb Larsens opfattelse[52]) er der i alt 8 kommunistpartier, der har bekendt sig til disse principper. Det drejer sig om det italienske, det spanske, det franske, det belgiske, det engelske, det svenske, det finske og det japanske. Af disse partier har de fem inden for de sidste par år undertegnet tosidede fælleserklæringer med hinanden i skiftende kombinationer – de fem er: det italienske, det franske, det spanske, det engelske og det japanske. (Eurokommunismen er et politisk begreb om holdningen til demokrati og socialisme, derfor kan det godt omfatte Japans kommunister).

Det er gennem disse tosidede og flersidede fælleserklæringer, at de førnævnte 7 principper er blevet formuleret og dermed blevet en social og politisk realitet. Den vel nok væsentligste af disse fælleserklæringer er den mellem PCI og PCF fra 15. november 1975.

51. Niels Gottlieb Larsen: »... efter Madridmødet (2)«, Minavisen 26/3 1977.
52. Niels Gottlieb Larsen: »... efter Madridmødet (3)«, Minavisen 2/4 1977.

Det centrale forhold, der sikrer eurokommunismen et særpræg i forhold til andre socialistiske eller socialdemokratiske partier, der politisk også kunne gå ind for de nævnte 7 principper, er netop kommunistpartiernes særlige karakter. Dels den helt eller delvis bevarede leninistiske partiopbygning. Dens den fortsatte nødvendighed af en balance mellem det stadig eksisterende særlige forhold til Sovjet, partiets egen besluttende ledelse og de utopiske arbejdere.

På den anden side kan netop regionaliseringen, her betegnet som eurokommunisme, fungere som en opvejning af Moskvas indflydelse, hvorved den nævnte balance sættes over styr. Det samme kan ske, fordi en integrationsproces, sådan som den de vestlige kommunistpartier fremadskridende er i gang med, har sin egen sneboldseffekt, som ikke bliver mindre af, at den politiske situation bliver mere labil, jo længere og hårdere den økonomiske krise bider sig fast.

Udspaltningen af den kommunistiske verdensbevægelse og tilpasningen af kommunistpartierne til de nationale vilkår er efter min opfattelse en irreversibel proces, hvis kritiske faser kommer, når de østeuropæiske partier kommer i skred.

Litteraturliste:

(Litteraturen omkring verdenskommunismens udvikling og specielt eurokommunismen er i voldsom vækst. Blandt de nedenfor anførte titler er også adskillige nye udgivelser, hvis synspunkter tidsmæssigt ikke har kunnet indarbejdes i artiklen)

Carillo, Santiago: Eurokommunisme og stat, 1977.
Claudin, Fernando: »The Communist Movement«, Penguin Book, 1975.
Claudin, Fernando: »L'eurocommunisme«, Maspero 1977.
Debray, Regis og Max Gallo: »Spanien efter Franco« – Cantiago Carillo, Pax/Oslo 1974.
Deutscher, Isaac: »Russia, China and the West 1953–1966«, Penguin Books 1970.
Devlin, Kenin: »Communism in Europe« i »Problem of Communism«, Jan.-Feb. 1977.
»Den internationale konference af kommunistiske partier Moskva 1969«, Tiden 1971.
»The Italian Communists« – Bi-monthly Bulletin of the PCI, Rome.
Martinet, Gilles: »De fem kommunismer«, København 1974.
McInnes, Neil: »The Communist Parties of Western Europe«, Oxford University Press, 1975.
McInnes, Neil: »The Communist Parties of Western Europe«, Oxford University Press, 1975.
Kriegel?, Annie: »Un autre communisme?«, Hachette 1977.
»Den store polemik Peking-Moskva I«, Futura 1975.
»A Study of Soviet Foreign Policy« Autochairman: I. D. Ovsyany, Moscow 1975.
Timmermann, Heinz: »Eurocommunism« i »The World Today« Oct. 1977.
»The World Communist Movement« Ed.: V. V. Zagladin, Moscow 1973.

Fra afhængighedsanalyser til teorier om kapitalens internationalisering

Henrik Secher Marcussen og Jens Erik Torp

Indledning

Flertallet af udviklingslandene har i de senere år været præget af økonomisk stilstand eller direkte tilbagegang. Men på trods af denne hovedtendens har nogle lande i Den tredie Verden set overordentlig store økonomiske vækstrater. I afrikansk sammenhæng gælder dette f. eks. for råstofrige lande som Gabon og Nigeria, men også lande som Kenya, Elfenbenskysten og Senegal har haft store vækstrater. En sådan udvikling inviterer umiddelbart til en nærmere analyse af de pågældende landes særlige kendetegn og udviklingsperspektiver i en bredere målestok, ligesom det inviterer til en kritisk vurdering af de teoridannelser, der behandler Den tredie Verdens vækst- og udviklingsproblemer.

I det følgende vil vi foretage en sådan kritisk vurdering af den teoritradition, der har domineret dele af debatten i 1960'erne. Denne teoritradition, som vi med en fælles betegnelse vil kalde »afhængighedsteorierne«, er knyttet til den marxistisk inspirerede debat om u-landene og har hidtil anset udviklingsperspektiverne i kapitalismens periferi, dvs. u-landene, for at være stærkt begrænsede. Begrundelsen herfor er blevet knyttet til den eksisterende internationale arbejdsdeling og »udbytning«, der er blevet anset for at have fjernet det materielle grundlag for en selvstændig udviklingsproces i periferien. I vores efterfølgende kritiske vurdering af denne teoriopfattelse, vil vi lade Samir Amin stå som eksponent for denne synsvinkel. Dernæst vil vi forsøge ved inddragelsen af en række forfattere at vurdere alternative teoriopfattelser og her specielt vurdere, hvorvidt de under teorikomplekset »kapitalens internationalisering« formulerede tanker bedre kan danne udgangspunkt for en forståelse af den proces, der finder sted i periferien i dag.

1. *Kritik af afhængighedsteorierne*

I modsætning til de klassiske imperialismeteoretikere (ikke mindst Rosa Luxemburg, Tugan-Baranowski, Grossmann, Lenin m. fl.), som søgte forklaringer på imperialismens opkomst i de almene bevægelser i kapitalens akkumulation, har efterkrigstidens imperialismeteoretikere forskudt tyngdepunktet til konsekvensstudier af imperialismen for de perifere samfundsformationers udvikling – eller

mangel på samme. Her tænkes på betegnelser som »den blokerede kapitalakkumulation« i de perifere samfund, eller »udvikling af underudviklingen«, »vækst uden udvikling« osv., hvor den perifere afhængighed synes en mere eller mindre statisk tilstand. Den materielle forklaring på de såkaldte »Tredie Verdens«-teoretikeres imperialismeforståelse, skal givetvis søges i den siden verdenskrigen i de vestlige lande stort set uhindrede og kontinuert forløbende kapitalakkumulation. Dette udviklingsforløb har frem til begyndelsen af 1970-erne båret ved til opfattelsen af det udviklede kapitalistiske system som værende krisefrit. En opfattelse, som nødvendigvis står i modsætning til den videnskabsforståelse, som kendetegnede de klassiske imperialismeteoretikere, hvor krisemomentet i teorien var en væsentlig bestanddel.

Konsekvensen for den imperialismeopfattelse, som har været fremherskende i 1960'erne, er, at nok er imperialismen det globale system, som udspringer af nogle faktorer bestemt af centerakkumulationens forløb, men en nærmere bestemmelse af disse faktorer og deres sammenhæng med de grundlæggende bevægelser i centerakkumulationen undlades ofte. I stedet fokuseres på koncentrerede, empiriske analyser af imperialismens virkninger på periferien, hvor imperialismen ofte blot og bart forstås som et ikke nærmere defineret udbytningssystem. »Den blokerede akkumulation« i de perifere områder bliver således ikke indfortolket i en teori om kapitalens bevægelser på verdensmarkedet og bliver ikke udviklet udfra en kapitalens reproduktionssynsvinkel.

En af de mest fremtrædende eksponenter for den skitserede opfattelse er Samir Amin, som gennem 1960'erne har produceret mange fortrinlige empiriske analyser – samtidigt med, at en vis teoriforståelse for kapitalismens globale udbredelse er forsøgt udviklet. At få nærmere hold på denne teoris væsentligste forklaringsmekanismer er imidlertid ikke så ligetil. I sine tidligere teoretiske arbejder[1]) opererer Amin således med begreberne kapitalens organiske sammensætning og profitratens tendens til fald som væsensbestanddele i sine imperialismeforklaringer, hvorimod han i sine senere værker[2]) afskriver disse begreber som værende udtryk for en økonomistisk opfattelse.

Hans seneste arbejder fortsætter dette opgør med »økonomismen« eller den »euro-centristiske« tankegang, som ser imperialismens fremkomst som et resultat af »økonomiske lovmæssigheder«. Dette felttog mod økonomismen får Amin til – trods det angivelige ønske om at inddrage »hele den historiske materialismes totalitet i hele sin udstrækning«[3]) – at sætte klassekampen forrest som udviklingens dynamo, at betragte denne som den »uafhængige variabel«, hvorudfra imperialismens konkrete udtryksformer udledes. Amin formulerer i 1975 sin centrale tese således:

1. Samir Amin: »L'Accumulation à l'échelle mondiale«, Ifan-Dakar, Paris 1970 samt »Le Développement inégal«, Les Editions de Minuit, Paris 1973.
2. Specielt i »L'échange inégal et la loi de la valeur«, éditions anthropos-idep, Paris 1973.
3. »La Crise de L'impérialisme«, Les Editions de Minuit, Paris 1975. Citaterne i det følgende er fra den danske oversættelse i tidsskriftet *oktober*, nr. 5, marts 1976, her s. 17.

»Vores tese er, at den kapitalistiske produktionsproces ikke har et »behov« for »ydre« afsætningsmuligheder og det gælder både produktionen og kapitalen. Den dynamiske ligevægt er i realiteten altid mulig (. . .) man (kan) heller ikke opfatte ekspansionismen som et realiseringsproblem. Den faktiske stræben efter disse afsætningsmuligheder er derimod et produkt af klassekampen, idet det er på denne måde, at de »interne« – dvs. nationale – akkumulationsbetingelser viser sig i kapitalismens globale system«[4]).

Amins tese betyder således klassekampens primat over konkurrencen – og at det kapitalistiske system essentielt er et dynamisk ligevægtssystem, som forsåvidt angår sine økonomiske kategorier ikke har en indbygget ekspansionstendens, som rækker ud over den nationale (dvs. i Amin fortolkning den vesteuropæiske) akkumulations rammer.

Opfattelsen af det kapitalistiske system som værende et dynamisk ligevægtssystem genkendes også fra Amins tidligere arbejder, hvor det var de økonomiske aspekter, der dominerede hans analyser. I Amins tidligere arbejder knyttede han sine analyser på det teoretiske niveau til en fortolkning af *de marxske reproduktionsskemaer*. Betydningen af disse var for Marx først og fremmest at illustrere hvordan kapitalakkumulationen kunne fortsætte ubegrænset, dvs. vise at et kapitalistisk system logisk set kan fungere. Reproduktionsskemaerne repræsenterer derfor de generelle betingelser for et dynamisk ligevægtssystem i stedet for det, der var Samir Amins hovedproblemstilling: en historisk baseret forståelse af centerets skiftende krav til periferien. Da Amin knyttede sine analyser til reproduktionsskemaerne kom han derved til at betragte kapitalakkumulationen i centret som en kontinuær proces og drog den konklusion, at den perifere stat og borgerskab ville følge centerakkumulationens faste og vedvarende behov. Amins valg af begrebsapparat fik ham derved til at *overvurdere* stabiliteten i det internationale system og *undervurdere* det perifere borgerskab og den perifere stats rolle i skabelsen af en lokal akkumulationsproces.

En sammenfatning af Amins synspunkter betyder da, at klassekampen er global[5]), dvs. at klassekampen breder sig fra centret til de perifere områder, hvor der etableres et revolutionært centrum. Derimod er kapitalen ikke international med nogen grad af nødvendighed, idet den eneste hindring for centerkapitalens fortsatte udvidelse er »modstanden fra producenterne af denne merværdi«[6]). En sådan modstand betragtes imidlertid som en illusion p. g. a. de »socialdemokratiske« løsninger på konflikten mellem kapital og lønarbejde. Tilsvarende anser Amin den voksende koncentration og centralisering af kapitalen som klassekampsskabt, hvilket indebærer, at akkumulationsbetingelserne og profitratebevægelserne er uden betydning. Sammenfattende bedømmer Amin selv den nuværende krise som værende snarere imperialismens end kapitalis-

4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. *Ibid.* s. 17–18.

mens krise[7]). – Skønt Amin har et ønske om at anskue kapitalismens udvikling i dens totalitet, dvs. såvel analysere de økonomiske kategorier som de politiske i deres indbyrdes sammenhæng, bliver resultatet tydeligvis en overdimensionering af det politiske.

At Amin i sine empiriske analyser har kunnet påvise den »blokerede udvikling« i periferien er givetvis rigtigt, men ikke nødvendigvis udtryk for en *vedvarende* tilstand. Underordnings- og afhængighedsaspektet er – som Olivier gør opmærksom på[8]) – hos Marx netop udtryk for en overgangssituation, hvor kapitalismens tendens til opløsning af tidligere produktionsmåder er det dominerende. Hertil kommer, at det synes lidet frugtbart – som Amin gør det – i periferien at ville søge en »ægte«, »sand« kapitalisme, som den der kendetegnede England i det 19. århundrede, så meget mere som netop kapitalens nutidige bevægelse over de nationale grænser i de vestlige lande også her gør det vanskeligt at afgrænse en »national kapitalisme«. Det spørgsmål, der i forbindelse med Amins arbejde således efterlyser en afklaring, er, om centret *blokerer* den perifere kapitalisme eller den *organiserer* den. Som Olivier påpeger: Amins teori siger det første, hans eksempler på en perifer industrialisering antyder det andet. Således angiver Amin en række eksempler på industrialisering i form af udlægning af arbejdsintensive industrier og simple produktioner, stærkt forurenende industrier samt i visse tilfælde kapitalintensive industrigrene.

Amin indtager en central plads blandt afhængighedsteorierne samtidig med, at han til forskel fra mange andre afhængighedsteoretikere forsøger sig med en global sammenfatning af sine teoretiske anskuelser. Sammenfattende om denne teoridannelse kan man sige, at disse teoretikere nok har fostret en række konkrete og værdifulde analyser af de perifere samfundsformationer, men at disse analyser i overvejende grad er sket på bekostning af analysen af de udviklede kapitalistiske lande. Med andre ord er analysen af de perifere samfundsformationer ikke i tilstrækkeligt omfang set som et resultat af og sammenkædet med kapitalens bevægelse i de udviklede centrer, altså betingelserne for kapitalens akkumulation. Konsekvenserne af denne teoretiske mangel har været, at man i sine analyser ikke i tilstrækkeligt omfang har kunnet inddrage væsenssider af systemets *dynamiske* karakter. Samtidig har konsekvensen været manglende eller ufuldstændige forklaringer på kapitalens tendens til internationalisering og denne proces betydning for periferiområderne. En tilfredsstillende baggrund for forståelsen af de seneste tendenser til en perifer industrialisering, frembyder teoritraditionen således ikke.

7. I sin »Towards a New Structural Crisis of the Capitalist System?« i: Amin og Widstrand: »Multinational Firms in Africa«, Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1975, lægger Amin imidlertid hovedvægten på den fundamentale modsætning mellem produktivkræfternes udvikling og udviklingen af produktionsrelationerne og tolker nu også krisen som værende *kapitalismens*.
8. Jean-Pierre Olivier: »Afrique: Qui Exploite Qui?«, *Les Temps Modernes*, no. 346, Mai 1975.

2. *Synspunkter og problemer i teorien om kapitalens internationalisering*

A. Teoriens genstandsområde

Det er i dag en banalitet at gøre opmærksom på, at de vesteuropæiske økonomier i tiden efter 1945 er blevet stadig mere afhængige af den internationale økonomi. For enhver kan jo let overbevise sig herom ved at se på omfanget af udlandsinvesteringer, vareeksport og eksport af finansiel kapital, der har været stærkt stigende i denne periode. Selv under de sidste års økonomiske krise, hvor de indenlandske investeringer i lande som USA, Japan, Vesttyskland, Storbritannien og Frankrig er gået direkte eller relativt tilbage har de vestlige industrilandes udlandsinvesteringer vist en stigende tendens. Det er et kendetegn ved disse udlandsinvesteringer, at de har det primære formål at forlægge produktionen af forarbejdningsindustri fra nogle industrilande til andre industrilande eller til udviklingslande, samt at en voksende andel af disse udlandsinvesteringer går til udviklingslandene. Som kendetegn for hele denne proces bruges ofte den upræcise betegnelse »internationalisering«.

Denne manglende præcision har ofte ført til, at jo flere multinationale selskaber et land har, eller jo større andel et lands udenrigshandel udgør af nationalproduktet, jo mere har man betragtet dets økonomi som internationaliseret. Men dette er blot en beskrivelse af fremtrædelsesformerne og rejser derfor straks spørgsmålet: Hvad er det egentlig der internationaliseres? Er det *den enkelte virksomhed, branchen* eller *samfundsformationen?* Og hvis der finder en internationalisering sted på alle tre niveauer, hvad type af problemstilling kan så med fordel analyseres på det enkelte niveau, f. eks. virksomheden i modsætning til branchen? Videre har det ført til en diskussion af hvordan internationaliseringsprocessen analytisk kan bestemmes og hvilket begrebsapparat, der er velegnet hertil.

Diskussionen af disse spørgsmål har en lang tradition bag sig både blandt marxistisk og ikke-marxistisk orienterede samfundsforskere, men har i 1970'ernes halvdel ført til en fornyet diskussion og stillingtagen. I det meste af den litteratur, der er knyttet til en marxistisk forskningstradition, har analysens mål været et ønske om *at forstå den vesteuropæiske kapitalismes udviklingstendenser* – eller sagt med andre ord at forstå den integrations- og kapitalsammenfletningsproces, der har kendetegnet de vesteuropæiske samfundsformationer i 1960'erne og i 1970'ernes begyndelse. Derfor har analysens indhold også overskredet en beskrivelse af overflademål som antal multinationale selskaber eller udenrigshandelens størrelse og fordeling og drejet sig om at analysere den proces, der ligger bag disse tal. Blandt den righoldige litteratur på dette område vil vi i det følgende særlig koncentrere os om de studier, der ved bestemmelsen af internationaliseringsprocessens karakter fokuserer på *kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens* og dens relation til *nationalstaten.*

Som allerede nævnt har denne forskning en lang tradition bag sig. Helt tilbage

fra de »klassiske« imperialismeteoretikere ved århundredets begyndelse har analysen af kapitalens internationalisering drejet sig om at forstå relationen mellem de imperialistiske samfundsformationer og herunder især sammenhængen mellem kapitalens internationaliseringstendens og nationalstaten. Endvidere har der vedvarende været interesse for at undersøge hvilke ændringer nationalstaterne undergår for at opfylde de nye funktioner, der er skabt af kapitalens udvidede reproduktion på det internationale niveau. Og endelig hvad kapitalens internationaliseringstendens betyder for relationen til de oversøiske områder og for disse samfundsformationers indre udvikling. Disse problemfelter eller spørgsmål er stadig de centrale for marxistiske samfundsforskere i dag.

Det svar som den marxistiske forskning gav på disse spørgsmål i 1960'erne var stort set, at relationerne mellem de imperialistiske metropoler bestod i en underlæggelse under USA's overherredømme, hvorved nationalstaternes magt i Vesteuropa var i hurtigt aftagende og underlagt den amerikanske supermagt eller den internationale monopolkapital, der ikke er bundet til nogen enkelt nationalstat[9]).

Men som en afspejling af den hurtige økonomiske udvikling i nationalstaterne i Vesteuropa og de hastige integrationstendenser i EF i slutningen af 1960'erne blev disse konklusioner taget op til fornyet overvejelse i 1970'ernes første halvdel. Ændringerne i de relative økonomiske og politiske styrkeforhold mellem de vestlige lande i efterkrigstidens udvikling var yderligere elementer som ansporede til teoretiske forståelser, og som inden for denne teoritradition gav sig udtryk i en fornyet interesse for at anvende den marxske akkumulationsteori som central begrebslig størrelse. Med denne teoriforståelse som udgangspunkt forsøgte man at forklare årsagerne til den specielt høje udviklingstakt i lande som USA, Japan og Vesttyskland samt årsagerne til den relative tilbagegang for de tidligere så betydningsfulde kolonimagter som Frankrig og England. Den stigende udveksling mellem de udviklede lande indbyrdes for såvel varer som kapital var ligeledes elementer, der bidrog til interessen for det akkumulationsteoretiske udgangspunkt, og som naturligt bragte EF ind som en central faktor.

Hvorvidt og i hvilket omfang ville dannelsen af EF være en nødvendig økonomisk samarbejdsramme, som kunne resultere i relativeringen af den amerikanske økonomiske og politiske dominans? Var EF ud fra akkumulations- og konkurrencesynspunktet et økonomisk rationelt instrument, som bidrog til en hævelse af produktiviteten og dermed profitabiliteten? Således formuleredes groft taget spørgsmålet sig for de forskere, der først bidrog med en analyseramme, som forsøgte at anvende den marxske akkumulationsteori på efterkrigstidens Vesteuropa. Efterhånden blev også periferien inddraget i analysen af

9. Se f. eks. Paul Baran og Paul Sweezy: »Monopoly Capital« (Monthly Review, New York, 1966), Harry Magdoff: »Imperialismens epoke« (Demos, København, 1970) og Pierre Jalée: »Imperialismen i 1970'erne« (Demos, København, 1970).

kapitalens verdensmarkedsbevægelse, og i den første halvdel af 1970'erne dannedes således konturerne af teorikomplekset *kapitalens internationalisering*[10]).

I størstedelen af denne litteraur er der ved analysen af drivkræfterne bag internationaliseringsprocessen i Vesteuropa enighed om at lægge afgørende vægt på et studie af de nuværende former som *kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens* antager og dens krav til og afhængighed af *nationalstaten*. Det indebærer først og fremmest en historisk analyse af de krav de henholdsvis mest og mindst produktive kapitaler stiller til nationalstaten for at blive styrket i den transnationale konkurrence henholdsvis blive beskyttet på hjemmemarkedet. I dette perspektiv bliver som allerede nævnt EF's udviklingstendenser helt centrale. Som andre væsentlige problemstillinger behandles produktivitetsforskelle mellem lande og deres betydning for internationaliseringsprocessen mellem de industrialiserede lande indbyrdes. På tilsvarende måde gøres der forsøg på at analysere drivkræfterne i internationaliseringsprocessen mellem center og periferi, samt de økonomiske og socio-økonomiske effekter af dette internationaliseringsmønster i periferien.

I den behandlede litteratur er der stort set enighed om, at studiet af kapitalens internationalisering må finde sted på *brancheniveau*. Netop med det akkumulationsteoretiske udgangspunkt er det ikke enkeltkapitalernes faktiske handlen, som primært har interesse, men derimod enkeltkapitalernes branchemæssige sammenfatning og konkurrencen, som hersker mellem de forskellige brancher. Konkurrencen mellem brancherne er således det fundament, der frembringer en totalkapital, hvor de såkaldte akkumulationsteoretiske love forventes at sætte sig igennem. Det drejer sig særlig om profitratens tendens til fald, der ses som et resultat af en stigning i kapitalens organiske sammensætning. På den anden side bringer en sådan synsvinkel en yderligere uafklaret diskussion ind: Er verdensmarkedets dannelse simpelthen et resultat af de specifikke former, hvorunder de *nationale* kapitaler i deres kombination etablerer et imperialistisk verdenssystem? Eller er det enkelte brancher, som i deres konkurrence på verdensplan, dominerer eller formaliserer verdensmarkedets love? Eller hvilken kombination af disse to synspunkter er gældende?

Men herudover er der uenighed om en række centrale teoretiske spørgsmål, hvoraf et af de vigtigste er værdilovens status[11]), der i en vis del af litteraturen tillægges stor forklaringskraft for internationaliseringsprocessens konkrete for-

10. Ved *kapitalens internationalisering* forstås i denne artikel en analytisk bestemmelse af den proces hvorved koncentrationen af produktiv kapital og centraliseringen af pengekapital med nødvendighed må overskride de nationale grænser. Denne bestemmelse indebærer i sin intension integrationen af begrebslige og historiske forhold. (At denne intention ikke altid opfyldes i litteraturen vil fremgå af det følgende).

11. Værdiloven siger at varernes værdier er bestemt af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, der er nedlagt i dem og at de udveksles til deres værdier. For en nærmere diskussion af dens indhold se f. eks. Christel Neusüss: »Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked« (Kurasje, København, 1976) og Klaus Busch: »Imperialismen og de multinationale koncerner« (Modtryk, Århus 1976).

løb. Problemet i denne del af litteraturen er først og fremmest, at begrundelsen for kapitalens internationalisering lægges i det almene begreb for kapitalforholdet, mens der ikke gøres meget for at fastlægge processens nødvendighed i den konkrete historie. Dette medfører ofte, som det f. eks. er tilfældet i Klaus Busch's fremstilling[12]), at den teoretiske og empiriske analyse kun postulatorisk er sammenknyttet og forklaringer på internationaliseringsmønstret derfor på det empiriske plan reduceres til ganske simple påpegninger af f. eks. forskelle i arbejdsproduktivitet mellem forskellige lande, e. l.

I det følgende vil vi først redegøre for de forskellige grupper af samfundsforskere, der har bidraget til forståelsen af kapitalens internationaliseringstendens i 1970'erne ved studier af enkelte samfundsformationer som Vesttyskland og Frankrig, samt ved mere generelle analyser af disse samfundsformationers relation til EF's udvikling. Dernæst vil vi præsentere og diskutere de hovedsynspunkter, som denne teoridannelse hidtil har fremkommet med. Afslutningsvis vil vi forsøge at vurdere relationerne til periferikapitalismen set i et kapitalens internationaliseringsperspektiv.

B. Væsentlige bidragydere til diskussionen

Diskussionen om disse problemstillinger har især fundet sted blandt samfundsforskere i Vesttyskland, Frankrig og England, men har også givet genklang i Skandinavien. I Danmark har der først og fremmest været tale om en genspejling af synspunkterne hos en gruppe tyske forskere, »Berliner-skolen«. De har koncentreret sig om *teoretisk* at give værdiloven en fortolkning på verdensmarkedet og *empirisk* at analysere betydningen heraf for de forskellige landes konkurrencedygtighed og for omfang og retning af vare- og kapitalbevægelserne. De mest fremtrædende blandt denne gruppe er Busch, Neusüss, Schoeller og Goralczyk, hvoraf arbejder af de to førstnævnte foreligger oversat til dansk[13]).

En anden indfaldsvinkel blandt tyske marxister, der arbejder med dette emneområde, findes hos Frank Deppe[14]), der går udenom en stillingtagen til værdiloven. I stedet foretager han en historisk analyse af både teoretisk og empirisk karakter af udviklingsforløbet i EF's første 15 års levetid. Heri undersøger han særlig de skiftende krav som de henholdsvis mest og mindst produktive kapitaler har stillet til nationalstaten og EF, ud fra det enkelte EF-lands udviklingsniveau af produktivkræfterne og af de kapitalistiske produktionsforhold. Hvor Berliner-skolens analyser ofte forbliver på et aggregeret niveau i form af totalkunnet overvinde den næsten totale destruktion af sit produktionsmiddelapparat

12. Se Klaus Busch, *Ibid.*
13. Se Klaus Busch, *Ibid.*, Christel Neusüss, *Ibid.*, W. Schoeller: »Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals« (EVA), Frankfurt am Main, 1973) og Dietmar Goralczyk: »Weltmarkt, Weltwährungssystem und Westeuropäischen Integration« (Focus Verlag, Giessen, 1975).
14. Frank Deppe: »Westeuropäische Integration als Krisenprozess« i Deppe (Hrg.): »Arbeiterbewegung und Westeuropäische Integration« (Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1976).

tal for omsætning, investeringer e. l. og derfor vanskeligt kan forklare ændringer i et udviklingsforløb indenfor deres »modellers« ramme, får Deppe derimod fra starten i sine analyser indbygget forskellige forholds modsatrettede krav til staten, og får derved en mere dialektisk forståelse af processens forløb frem i sine analyser. Interessen for det uensartede forløb i kapitalismens udvikling i de vestlige lande i efterkrigstiden har også ført til forsøg på at vurdere, hvorledes det har kunnet gå til, at Vesttyskland så hurtigt ikke alene har under 2. verdenskrig, men tillige i dag hører til blandt de førende magter i verden[15]).

Den indbyrdes diskussion blandt disse og andre tyske samfundsforskere om denne type af spørgsmål har især fundet sted i tidsskrifterne *Probleme des Klassenkamp,* i *Mehrwert* og i *Sozialistische Politik*[16]).

Blandt de forfattere der i Frankrig har bidraget til analysen af kapitalens internationaliseringstendens har først og fremmest Christian Palloix fremlagt en række branchestudier og analyser af den franske stat[17]). Herudover har han i sit omfattende forfatterskab særlig forsøgt teoretisk og metodisk at udvikle teorien om kapitalens internationalisering, ud fra synspunkter, der ligger tæt op af Berliner-skolens, uden samtidig at give værdiloven samme fremtrædende placering[18]). En tilgang fra en anden synsvinkel findes i Nicos Poulantzas arbejder[19]), hvor diskussionen om kapitalens internationalisering særlig knyttes til spørgsmålene om hvad dette betyder for statens ændrede rolle og for ændringer i styrkeforholdet mellem klasserne. Disse analyser har først været fremlagt i tidsskrifterne *l'Homme et la Société,* i *Les Temps Modernes* og *Revue Tiers Monde*[20]).

Derudover har en lang række både teoretiske og empiriske analyser været fremlagt i det franske kommunistpartis tidsskrift *Economie et Politique* og i det

15. Se A. Altvater, J. Hoffmann, W. Schoeller og W. Semmler: »On the Analysis of Imperialism in the Metropolitan Countries: The West German Example.« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists,* Spring, 1974.
16. Se W. Schoeller: »Werttransfer und Unterentwicklung – zur neueren Diskussion um Weltmarkt, Unterentwicklung und Akkumulation des Kapitals in unterentwickelten Ländern«. *PROKLA,* nr. 6, 1973.
Klaus Busch: »Ungleicher Tausch: – zur Diskussion über internationale Durschschnittsprofitrate, ungleichen Tausch und komparative Kostentheorie anhand Thesen von Arghiri Emmanuel«, *PROKLA,* nr. 8/9, 1973.
Bernd Koch: »Weltgeld und Wertgesetz«, *Mehrwert,* nr. 7, 1974.
Neusüss, Blanke und Altvater: »Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise«, *PROKLA,* nr. 1, 1971.
17. Se f. eks. Christian Palloix: »Les firmes multinationales et le procés d'internationalisation« (Francois Maspero, Paris, 1973).
18. Se f. eks. Christian Palloix: »L'internationalisation du capital. Éleménts critiques.« (Francois Maspero, Paris, 1975).
19. Se især Nicos Poulantzas: »Classes in Contemporary Capitalism« (New Left Books, London, 1975), særlig s. 37–88.
20. Se f. eks. Nicos Poulantzas: »Les Classes sociales« *L'Homme et la société,* 1972, no. 24–25, og »L'Internationalisation des rapports capitalistes et l'Etat-Nation« i *Les Temps modernes,* février, 1973.

af partier uafhængige venstrefløjstidsskrift *Critique de l'Economie Politique*[21]).

Blandt engelske marxister har diskussionen været af mere generel karakter og har særlig drejet sig om en mere almen forståelse af nationalstatens ændrede rolle ved 1960'ernes stærke internationaliseringstendenser i den internationale økonomi. De vigtigste bidragydere til en forståelse heraf er Robin Murray, Bill Warren og Bob Rowthorn, der har fremlagt deres synspunkter i *New Left Review*[22]). Også i tidsskrifterne *Monthly Review* og *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* (nu *Class and State*) har spørgsmålet været taget op[23]).

Endelig har belgieren Ernest Mandel i sit omfattende forfatterskab behandlet størstedelen af de emner, der er nævnt ovenfor[24]).

Hvor debatten som nævnt i Danmark primært har været inspireret af »Berliner-skolen«, hvor værdiloven og værdilovens modificerede virkning på verdensmarkedet har stået centralt, dvs. en debat i det væsentlige af abstraktlogisk karakter[25]), har diskussionen i Sverige været tættere knyttet til den franske strukturalistiske skole, hvor en bestemmelse af betingelserne for klassekampen og de politiske faktorers indflydelse har været nøglepunkter. I Finland er især opfattelsen af det nuværende stade i kapitalismens udvikling som værende 'statsmonopolistisk' dominerende, dvs. hvor staten i en alliance med monopolerne etablerer en kvalitativt ny fase i udviklingen. Den marxistisk inspirerede debat i Norge har i denne sammenhæng ikke været slet så klart og ensidigt videnskabsteoretisk bundet som i de andre skandinaviske lande.

C. Hovedsynspunkter i litteraturen

(1) Kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens

For at forstå kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens kan en periodisering af dens forskellige historiske former være vigtig, idet man herved får

21. Se f. eks. P. Herzog: »Nouveaux développements de l'internationalisation du capital« *Economie et Politique*, nr. 198 (1971) og J. Devaux: »Le VI. Plan de la stratégie économique du grand capital« i *Critiques de l'économie Politique*, nr. 4–5, 1971 (juillet-décembre), samt særnummeret om »L'Impérialisme« *Critiques de l'économie Politique*, nr. 13–14, 1973 (octobre-décembre).
22. Se Robin Murray: »The Internationalization of Capital and the Nation State« (*New Left Review*, nr. 67, (1971), Bill Warren: »How International is Capital?« i *New Left Review*, nr. 68 (1971) og Bob Rowthorn: »Imperialism in the Seventies: Unity or Rivalry« i *New Left Review*, nr. 69, (1971).
23. Hugo Radice & Sol Picciotto: »European Integration: Capital and the State« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Winter, 1971 og John Holloway: »Some issues raised by marxist analyses of European Integration« *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, March, 1976.
24. Se f. eks. Ernest Mandel: »International Capitalism and 'Supranationality'« i Hugo Radice (ed.): »International Firms and Modern Imperialism« (Penguin, Harmondsworth, 1975), »Europe versus America« (New Left Books, London, 1970), »Senkapitalismen« (Pax, Oslo, 1975).
25. Se f. eks. Anita Sørensen: »Verdensmarkedet i en imperialismeteori«, *Tidsskrift for politisk økonomi*, nr. 3, 1974, Marianne Dideriksen og Tine Ottesen: »Videnskab og imperialisme«, Studenterrådet København 1973. Susanne Thorbek: »Om imperialismeteori og begrebet monopol«, *Historievidenskab* nr. 1, 1974, Mogens Buch-Hansen«. Det ulige bytte – den ujævne udvikling og kapitalens internationalisering«, *Häften för Kritiska Studier*, nr. 6, 1974 samt Arne Wangel: »Kapitalens bevægelser på verdensmarkedet og nationalstaten«, København 1976.

et overblik over det konkrete historiske forløb af en bestemt type af koncentrations- og centraliseringsproces i én periode og dets anderledes konkrete forløb i andre perioder. Hvis en sådan periodisering foretages på baggrund af den foreliggende litteratur, kan der skelnes mellem tre perioder: en første periode 1958–1962, dernæst perioden 1963–73 og endelig perioden siden 1973/74.

Periode I: 1958–62

I en af sine artikler tager f. eks. Ernest Mandel[26]) udgangspunkt i en sådan periodisering af forløbet i efterkrigstidens Vesteuropa. For den første periode, 1958–62, anfører Mandel, at produktionsenhedernes relative størrelse overhovedet ikke optrådte som et problem:

> »During the ten years of rapid economic expansion in Western Europe beginning with the Korean war boom, the problem of the relative size of the producing units did not really arise. The general tempo of expansion was such that there was a sellers market. Demand rose generally more quickly than supply: there was no severe cut-throat competition. Thus the first phase of the Common Market, between 1958 and 1962, withnessed neither a strong process of cencentration, nor quick expansion of restrictionist cartel«. (Mandel: 1967, *op. cit.*, s. 143).

Periode II: 1963–73

Først fra året 1963 begyndte der at være overskudskapacitet og konkurrencen blev hårdere. 1963 blev derfor startpunktet for en accelerering af kapitalens koncentrations- og centraliseringstendens. Den logiske udvikling i den kapitalistiske produktionsproces var dermed i retning af etablering af kapitalstørrelser og produktionsenheder, der ikke svarede til størrelsen af det nationale marked, men derimod svarede til størrelsen af EF's marked. Dette udgør baggrunden for den anden periode 1963–73, der er kendetegnet ved en hastig koncentrations- og centraliseringstendens.

Der kunne her tænkes tre typer af centralisering, der ikke faktisk har fundet sted i EF-landene i den pågældende periode:

(1) fusion af eksisterende nationale virksomheder
(2) fusion (eller måske snarere absorption) af nationale virksomheder i EF af amerikanske virksomheder
(3) fusion af nationale kapitaler fra EF-landene til nye enheder, hvor den nationale kapital ikke længere er dominerende, men hvor kapitalen er fordelt over 2–3 lande.

I litteraturen finder vi grundige analyser af kendetegnene ved og forløbet af alle tre typer af centraliseringstendens, hvor analysen ofte er knyttet til frem-

26. Ernest Mandel: »International Capitalism and 'Supranationality'«, *op. cit.*

hævelsen af en bestemt centraliseringstype som den dominerende. I det følgende vil vi ikke forsøge at vurdere dette spørgsmål men begrænse fremstillingen til en diskussion af hver af disse tre centraliseringsformer i sig selv.

Den mest klare behandling af tilfældet tvær-europæisk fusion findes i dele af Mandels forfatterskab[27]), der i sine artikler og bøger kommer med eksempler på alle tre typer af fusioner, men særlig peger på at:

> »the growth of capital interpenetration inside the Common Market, the appearance of large amalgated banking and industrial units which are not mainly the property of any national capitalist class, represent the material infrastructure for the emergence of supranational state-power organs in the Common Market«. (Mandel: 1967, *op. cit.*, s. 146).

Mandel understreger dog selv, at det ikke er sikkert at denne proces vil fortsætte, men at en krise eller recession vil være testet på om denne proces fortsætter eller centraliseringsprocessen i denne situation vil antage andre former.

Stærkest i opposition til dette synspunkt om, at det er den vesteuropæiske centraliseringsproces som er den dominerende fusionsform i denne tiårsperiode er Nicos Poulantzas, der hævder at den dominerende ekspansionsform i Vesteuropa i perioden 1962–68 var etablering af virksomheder, hvor amerikansk kapital deltog. Dette gælder både ved sammenligning af antal rene datterselskaber etableret af henholdsvis amerikanske og vesteuropæiske virksomheder i EF i denne periode, samt ved sammenligning af nyetablerede virksomheder, der har deltagelse af forskellige nationalkapitaler. I alle tilfælde mener Poulantzas, at amerikansk deltagelse kvantitativt er dominerende[28]), og at dette kvalitativt indebærer et skift i økonomisk ejerskab og besiddelse af vesteuropæisk industri til fordel for den amerikanske kapital. Denne analyse knytter Poulantzas sammen med en påpegning af, at USA's andel af de udenlandske kapitalinvesteringer er stigende gående fra en andel i 1930 på 35 % til en andel i 1960 på 60 %. Endvidere at retningen af de amerikanske investeringer er ændret så de nu i højere grad går mod Europa. I 1955 gik 15,6 % af de amerikanske investeringer til Europa. I 1970 var andelen 31 %.

Poulantzas forklaring på denne nye tendens i investeringsmønstret er, at

> »these changes must be understood as a capitalist strategy designed to counter the circumstances under which the tendency of the rate of profit to fall now expresses itself. While the export of capital previously appeared to be chiefly bound up with the control of raw materials and the expansion of markets, it is now essentially a response to the need for imperialist monopoly capital to turn to its account every relative advantage in the direct exploitation of labour«. (Poulantzas: 1975, *op. cit.*, s. 62).

27. *Ibid.*
28. Nicos Poulantzas, *op. cit.*, s. 50 ff.

Den europæiske afhængighed af amerikansk kapital kommer særligt til udtryk ved at de amerikanske investeringer foretages i de mest avancerede industrielle sektorer i Frankrig, især i elektronindustrien. Som modstrategi til dette anser Poulantzas det ikke for en fremkommelig strategi at øge centraliseringen af den europæiske kapital, idet han mener at det kun vil fremme tidspunktet og sandsynligheden for dens underlæggelse under den amerikanske kapital.

Poulantzas hovedkonklusion kan derfor sammenfattes som, at relationen mellem metropolerne nu også udgør et system af domination og afhængighed, hvor amerikansk monopolkapital har penetreret de europæiske samfundsformationer og nu reproducerer sine egne produktionsforhold indenfor disse. Men Poulantzas ligestiller ikke dette afhængighedsforhold med relationerne mellem center og periferi, med den begrundelse at de vesteuropæiske samfundsformationer stadig udgør selvstændige kapitalakkumulationscentre og selv dominerer periferien.

Poulantzas fremstilling udmærker sig mere ved sin klare fastholden af et hovedsynspunkt, end ved sin stringente underbyggelse empirisk af dette synspunkt. Men en sådan empirisk redegørelse findes imidlertid i Busch's analyser, der baserer sig på en undersøgelse af 187 amerikanske multinationale selskaber[29]).

Især indenfor forarbejdende industri mener Busch centraliseringsprocessen er vigtig som ekspansionsform for de amerikanske multinationale selskaber, mens de indenfor handel og ekstrativ industri har relativt mindre betydning. Fordelt på grupper af lande viste analysen af de 187 amerikanske multinationale koncerner, at i Europa var der nogenlunde ligevægt mellem erhvervelse af kapitalinteresser (51 %) som ekspansionsform sammenlignet med nyoprettelser (48 %). I modsætning hertil betød erhvervelse langt mindre i udviklingslandene (38 %) contra nyoprettelse (61 %).

Busch påpeger mere generelt, at mens den amerikanske kapitals grundlæggelse af virksomheder i udlandet allerede før 2. verdenskrig for 32 % vedkommende antog form af opkøb eller erhvervelse af andele i udenlandske virksomheder, steg denne procentsats fra 1946 til 1957 til 37 % og fra 1958 til 1967 til 49 %. Der er således en tidsmæssig udvikling i retning af, at centraliseringsprocessen får stadig større betydning som etableringsform for de amerikanske udlandsinvesteringer.

I modsætning til de to former for centralisering der er behandlet i det ovenstående, lægges der i dele af litteraturen vægt på at analysere centraliseringsprocessen blandt en enkelt nationalstats kapitaler. F. eks. forklarer Deppe baggrunden for denne type af centralisering blandt nationale kapitaler ved, at med udvidelsen af EF-markedet i begyndelsen af 1960'erne blev det nødvendigt for de mindre produktive kapitaler gennem en hurtigere anvendelse af tekniske

29. Se Busch, *op. cit.*

fremskridt at udligne den konkurrencefordel, som de førende kapitaler havde – især i Vesttyskland og USA. Denne skærpelse af konkurrencebetingelserne først og fremmest via fællesmarkedet førte til en koncentrations- og centraliseringstendens i alle de deltagende lande, især i den moderne »vækstindustri« og virkede – ifølge Deppe – som den stærkeste drivkraft i udvidelsen af produktionen.

Sammenfletning og kapitalkoncentration finder dermed først og fremmest sted på nationalt plan. Christian Palloix og Hanne Nusimé m. fl.[30]) giver denne analyse et mere konkret indhold for Frankrigs vedkommende.

De er begge enige om, at den franske stat har spillet en aktiv rolle ved koncentrations- og centraliseringsprocessen i 1960'erne.

Hanne Nusimé anfører, at Frankrigs økonomiske situation ved EF's dannelse var præget af den franske industris forældede produktionsstruktur såvel som et prisniveau, der lå 13–15 % over de andre EF-landes. EF's dannelse fulgtes derfor af en stærk stigning i investeringsraten i industrien, hvor vækstraten i 1960 var 15 % og i 1961 var 20 %. Trods den hermed følgende koncentrationstendens havde de franske koncerner ved begyndelsen af 1960'erne endnu ikke nået den størrelsesorden som de vesttyske kapitaler.

Dette sammenkædes med den statslige planlægning i Frankrig, idet centralisering af industrien blev bevidst fremmet gennem styring af finansstrømmene. Det erklærede mål med den 5. plan (1966–70) var at etablere, eller hvor de fandtes at forstærke, et lille antal virksomheder eller grupper af international størrelse, der var i stand til at holde stand mod de udenlandske gruppers konkurrence. Det drejede sig særlig om elektronisk, kemisk, farmaceutisk, biler, fly, maskin- og visse dele af metalindustrien. Alle disse brancher er kendetegnet ved hastig teknologisk ekspansion og hurtig økonomisk vækst.

Resultatet blev en rationalisering som følge af koncentrationsprocessen der forbedrede konkurrencedygtigheden for de franske kapitaler i forhold til dets vesteuropæiske konkurrenter. Det samme mål havde de statsligt forordnede lønrestriktioner, der betød meget lavere stigningstakt i de nominelle lønomkostninger i Frankrig end f. eks. i Vesttyskland[31]).

Med denne proces skabes forudsætningerne for og nødvendigheden af en internationalisering. For den videre akkumulation bliver den globale ekspansion af markedet nødvendigt, der garanterer at akkumulationen ikke bliver bremset. Generelt viser hjemmemarkedet sig at være utilstrækkeligt til at indfri denne betingelse, hvormed eksporten bliver livsnødvendig. Problemet med ekspansion af markeder stiller sig nu på et højere niveau, hvad der fører til yderligere centralisering.

30. Christian Palloux: »Les firmes multinationales . . .«, *op. cit.* og Hanne Nusimé, Werner Michel og Ulrich Wacker: »Die internationale Konzentration und Zentralisation des Kapitals, s. 53–109 i Frank Deppe (Hrg.): »Europäische Wirtschaftsgemeinschaft. Zur politische Ökonomie der westeuropäischen Integration« (Hamburg, 1975).
31. Hanne Nusimé m. fl., *Ibid.*

I en fortsættelse af analysen for 1970'ernes første år refererer Christian Palloix[32]) kort hovedpunkterne i den 6. plan for økonomisk og social udvikling, der dækker perioden 1971–75. Det er det officielle mål med planen, at dens gennemførelse skal

> »give Frankrig midlerne til at bevare sin *autonomi* og bekræfte dets rolle i Europa og verden ... Men at bevare vores politiske og kulturelle autonomi indebærer ikke, at Frankrig trækker sig tilbage til sig selv. Ved at vælge at åbne – især mod EF – har vi valgt solidt at forankre vores lande i en zone af fred, fremskridt, m.v. ... den foretagne analyse og perspektiverne i det internationale miljø viser, at det er *industrien* og især nogle af dens brancher hvor væksten og moderniseringen kan være objekt for sektorielle aktioner ... især indenfor de områder, hvor der er en kraftig økonomisk vækst i den globale industriproduktion og hvor disse varer spiller en afgørende rolle i vores udenrigshandel«. (Palloix: 1973, *op. cit.*, s. 20–22).

Palloix understreger, at denne politik – eller restrukturering – har sine rødder i en politik for internationalisering af brancherne i den franske industrisektor. Den 6. plan har således to hovedhjørnesten. Dels at sikre fransk industris autonomi og dels at øge dens internationaliseringsgrad. Man kan sige at dette indebærer et paradox, nemlig øget internationalisering for at fremme den franske industris autonomi indenfor visse brancher.

Periode III: 1973/74

Endelig for den sidste periode: 1973/74 – er der naturligt nok ikke mange analyser endnu. Men de få der er[33]) understreger, at der i denne periode sker en afsvækkelse af centraliseringsprocessen, mens de investeringer der finder sted i første række er rationaliseringsinvesteringer. Koncentrationsprocessen ser altså ud til at være dominerende i denne periode, samtidig med at der sker en stigning i eksporten af produktiv kapital.

(2) Forholdet mellem kapital og stat

I debatten omkring forholdet mellem kapital og stat har forskellige synspunkter været repræsenteret. Dels en mere økonomisk betragtning, hvor statsfunktionerne udledes af de grundlæggende bevægelseslove for kapitalens udvikling, dvs. hvor staten indtræder som et nødvendigt økonomisk element til sikring af den samfundsmæssige totalkapital – og med stigende styrke må intervenere aktivt i økonomien for at sikre dette. Dels en mere politisk orienteret skole, hvor staten først og fremmest er et klassebestemt magt- og kontrolapparat, som tilslører de fundamentale modsætninger i samfundet og dermed fungerer som

32. Christian Palloix, »Les firmes multinationales ...«, *op. cit.*
33. Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs und Otto Kreye: »Die neue internationale Arbeitsteilung. Strukturelle Arbeitslosigkeit in den Industrieländern und die Industrialiserung der Entwicklungsländer.« (Rowohlt, Reinbek, 1977).

sammenholdsfaktor. En variant af den førstnævnte type af teoretikere anskuer den nuværende fase i kapitalismen som kvalitativt ny, idet staten indgår i en økonomisk og politisk alliance med monopolerne, som er den primære samfundsøkonomiske magt i dag.

To synspunkter har været fremherskende, når det drejer sig om problemerne omkring kapitalens bevægelse mellem de udviklede lande indbyrdes og dettes betydning for statsanalysen, henholdsvis repræsenteret ved Ernest Mandel og Nicos Poulantzas[34]).

For Mandel – og med forskelle i tyngdepunkterne tillige for en række tyske og engelske forskere[35]) – er udgangspunktet en akkumulationsteoretisk analyse. Heri er kapitalens internationalisering den proces hvorved såvel varer som produktiv kapital og finanskapital bevæger sig udover de nationalstatslige rammer, som et resultat af nogle profitabilitetsvanskeligheder og som nødvendig forudsætning for en fortsat akkumulation. Det er således den teknologiske udvikling, eller bredt udviklingen i produktivkræfterne, som fremskynder en international centralisering af kapitalen. Inden for nationalstaten er rammerne efterhånden blevet så snævre, at en nationalstatslig centralisering af kapitalen ikke længere er tilstrækkelig til at kunne garantere en kapitalmængde, som i den internationale konkurrence vil kunne stå sig. Denne internationale centralisering har primært antaget to former: a) den amerikanske kapital har penetreret den europæiske og b) som reaktion herpå er der – fremmet af EF – sket først en europæisk nationalstatslig centralisering, siden tillige i en vis udstrækning en europæisk tværnational sammensmeltning. I denne situation, hvor kapitalen i stigende omfang overskrider de nationale rammer, fremstår nationalstaten som en mere og mere modsætningsfyldt institution. Mandel anser statens økonomiske og politiske funktioner som værende at beskytte og forbedre det økonomiske grundlag for den nationalt forankrede kapital. Denne funktion undermineres af den internationaliserede kapital. Til gengæld melder kravet sig om en varetagelse af statsfunktioner på internationalt niveau i takt med kapitalens internationaliseringproces – og i følge Mandel er det i dette lys, at EF som en tendentiel overnationalstatslig dannelse bør anskues. Den europæiske integrationsproces er derfor dels et resultat af kapitalens internationale bevægelser, dels en forudsætning for at den selvsamme proces i europæisk regie kan fortsætte, idet EF bidrager til nedbrydelsen af de grænser som nationalstaten har sat for produktionsfaktorernes frie bevægelighed.

34. Ernest Mandel: »Europe versus America«, *op. cit.*, Mandel: »Marxistische Wirtschaftstheorie«, Frankfurt/Main, 1968 samt Mandel: »Senkapitalismen«, *op. cit.*, Nicos Poulantzas: »Political Power and Social Classes«, New Left Books, 1973 samt Poulantzas: »Classes in Contemporary Capitalism«, *op. cit.* Debatten omkring kapital og stat er blevet gengivet i John Holloway, *op. cit.*, samt i John Holloway og Sol Picciotto: »Capital, the State and European Integration«, manus, March 1976.
35. Mandels akkumulationsteoretiske udgangspunkt deles – trods visse uoverensstemmelser – af Altvater, Busch, Schoeller, Neusüss samt von Braunmühl fra den såkaldte »Berliner-skole« og af Rowthorn, Murray, Holloway, Radice and Picciotto fra den »engelske skole«.

Den europæiske integrationsproces bliver således for Mandel udelukkende til en økonomisk proces, hvor stater, hvad enten det er nationalstaten eller EF som »superstat« (som Galtung udtrykker det[36]) er instrumenter som reagerer på kapitalens behov og retter sig ind. Denne kritik fremsættes med rette af Poulantzas, som til gengæld kan bebrejdes for det stik modsatte: at ville overfortolke de politiske faktorers forklaringsevne.

Det er Poulantzas explicitte ønske at ville udarbejde en selvstændig teori for staten.

Der er for Poulantzas derfor heller ikke udfra den økonomiske udvikling behov for en overnationalstatslig dannelse som EF. Eftersom staten er en klassemagt, en sammenholdsfaktor i en samfundsformation, og eftersom klassekampen finder sted på det nationalstatslige plan, er det Poulantzas' konklusion, at staten også må forblive nationalstat. Den stigende statsintervention i økonomien betyder for Poulantzas, at muligheden for en statslig kontrol er styrket, og dette bestyrker ham i opfattelsen af, at EF da heller ikke er en overgangsform mod en overnationalstatslig dannelse.

I modsætning til Mandel lægger Poulantzas ikke speciel vægt på spørgsmålet om kapitalakkumulationens underminering af nationalstaten. Eftersom nationalstaten for ham er politisk begrundet og defineret, giver kapitalens bevægelser over landegrænserne sig primært udtryk i forskellige klassefraktioners kamp om magten. Men dermed bidrager Poulantzas i realiteten ikke til forståelse af den økonomiske rationalitet bag EFs opkomst og udviklingsperspektiver.

Når Poulantzas i sin kritik af Mandel gør opmærksom på, at EF ikke handler på vegne af en »europæisk kapital«, men grundet de amerikanske investeringer i den europæiske industri tillige repræsenterer de amerikanske synspunkter, samt at en europæisk nationalstat af samme årsag heller ikke udelukkende kan handle nationalstatsligt, er det givetvis rigtigt. Men at ville holde de økonomiske faktorer udenfor i den udstrækning Poulantzas gør det, synes at være en åbenlys mangel.

Stater kan ikke reduceres til at være enheder med international kapital domineret af USA, men er modsætningsfyldte institutioner: staten er ikke blot interesseret i den nationale økonomis situation men også i dens nationale kapitals. Og udtrykker denne interesse konkret på forskellig måde, afhængigt af det konkrete akkumulationsforløb. I opgangstider, hvor ekspansionstendenser i dele af den nationale kapital må forventes at formulere sig stærkest, undermineres så at sige det nationalstatsligt forankrede apparat, hvorimod nedgangstider tydeligvis bidrager til forsøgsvise rekonstitueringer af den nationalstatslige protektionistiske politik[37]).

Den fundamentale uenighed mellem Mandel og Poulantzas (og de øvrige

36. Johan Galtung: »EF. En Supermagt i verdenssamfundet«, København 1972.
37. I strid med EFs principper har man især i de senere kriseprægede år oplevet ensidige protektionistiske foranstaltninger fra f. eks. Italien, Frankrigs og Englands side.

teoretikere, som vi har ladet dem repræsentere her[38]) baserer sig på en forskellig statsanalyse. Poulantzas' tilgrundliggende statsopfattelse er staten som en sammenholdsfaktor, dvs. staten som det instrument der skal legitimere det kapitalistiske systems fortsatte beståen i understregningen af de fælles interesser, fremfor klassesystemets iboende modsætninger. Derimod er Mandels statsopfattelse snævert forbundet med de økonomiske udviklingslove, som formuleret i akkumulationsteorien. I denne opfattelse indtræder staten som et nødvendigt *økonomisk* led, udspringende af kapitalakkumulationens krav om statslig financiering af ikke-profitable dele af udviklingsprocessen og influerende interventionistisk på betingelserne for en fortsat udvidelse af produktionsgrundlaget.

At Poulantzas i lyset af ovenstående kan karakteriseres som politicistisk, og Mandel som økonomistisk, viser blot at den kapitalistiske udvikling i efterkrigstiden ikke lader sig reducere til politiske, henholdsvis økonomiske størrelser. Den komplekse forbindelse mellem stat, national økonomi og national kapital gør det på den anden side nødvendigt at tage sit udgangspunkt i en økonomisk forståelse for udviklingsmekanismerne, at forfølge forklaringsmulighederne heri i inddragelsen af de nødvendige modificerende politiske faktorer.

3. *Periferiens inddragelse i centerakkumulationsstudierne*

Som nævnt har hovedinteressen hos de tidligere nævnte grupper af teoretikere været forsøget på at forstå de tilgrundliggende drivkræfter, processerne, bag ændringerne i styrkeforholdet mellem de vestlige lande indbyrdes. Dermed har forsøgene på at indfortolke de perifere lande i denne sammenhæng været mere foreløbige.

Den politisk-strategiske konklusion, som kan uddrages af afhængighedsteoretikernes analyser, er, at et brud med verdensmarkedet er en nødvendig forudsætning, såfremt en mere sammenhængende økonomisk struktur i periferien kan etableres. Annerstedt og Gustavsson[39]) har med udgangspunkt i analysen primært af Algeriets udvikling defineret sig inden for denne teoritradition samtidig med, at de forsøger at spore nogle nye tendenser i den internationale arbejdsdeling. Deres konklusion er, at selv om der i Algeriets tilfælde etableres en situation som de tilnærmelsesvis definerer som et »brud« med verdensmarkedet, vil den industrialisering som bliver følgen fortsat være underlagt centerakkumulationens behov. Nye afhængighedsformer, hvor de multinationale selskabers teknologidominans manifesterer sig, trods tendenser mod mere sammenhængende økonomiske strukturer, bliver resultatet. Udover at dette »brud« i sin strategiske betydning er helt centralt, men paradoksalt nok overordentligt

38. Poulantzas repræsenterer først og fremmest den »franske« strukturalistiske skole med navne som Althusser og Balibar, men også enkelte englændere som Bill Warren.
39. Jan Annerstedt og Rolf Gustavsson: »Towards a New International Economic Division of Labour?«, RUC Forlag, 1975.

løst defineret, har situationen igennem 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne netop været kendetegnet for det store flertal af perifere lande, af at integrationen i verdensmarkedet har vist sig som en stærkere og stærkere realitet. I de seneste år har denne verdensmarkedsintegration tilmed for enkelte landes vedkommende vist sig som kraftigt medvirkende til dannelse af mere sammenhængende økonomiske strukturer og egentlige industrialiseringsmønstre.

I forhold til 1960'ernes afhængighedsteorier, herunder også den aminske blokering af den perifere akkumulation, giver således de senere års faktiske udvikling i periferien og dennes sammenhæng med kapitalens verdensmarkedsbevægelse, anledning til en nødvendig revidering af det teoretiske forlæg. Det er delvist i lyset heraf, at teorierne om kapitalens internationalisering bidrager til forståelsen af den situation, hvori visse tilfælde en »overudbytningsrelation«[40]) afløses af etableringen af kapitalistiske produktionsrelationer slet og ret. Som eksempel på denne teoretiske nyorientering i forhold til de perifere lande, vil vi i det følgende tage først Busch op, dernæst mindre præciserende Goralzcyk og Schoeller, for afsluttende at omtale Fröbel, Heinrichs og Kreyes gennemgribende empiriske analyse af de perifere industrialiseringsmønstre[41]).

Nok eksisterer der for Busch et ønske om at sammenkæde analysen af akkumulationsbetingelserne i de vestlige udviklede lande med en indplacering af de perifere samfundsformationer heri. Men Busch skelner tydeligt mellem de årsager, der ligger til grund for kapitalens bevægelse mellem de udviklede lande indbyrdes, og årsagerne til kapitaleksport til periferien. Blandt faktorerne medvirkende til denne forskelligartede situation nævner Busch dels den særlige betydning investeringerne i udvindende industri har for kapitaleksporten til periferien, dels underudviklingens specielle struktur, som nødvendiggør en kraftig periferstatslig beskyttelsespolitik overfor verdensmarkedskonkurrencen. Dermed får kapitaleksporten fra de kapitalistiske industrilandes forarbejdende industri en specifik karakter.

For Busch bliver dermed de perifere landes importsubstitutionspolitik det helt afgørende for den vestlige kapitaleksport, idet importsubstitutionspolitikken ellers vil true de traditionelle afsætningsmuligheder for industrilandenes eksportvarer. Uden denne importsubstitutionspolitik mener Busch, at kapitaleksporten til periferien vil være ubetydelig.

I forhold til de tegn på bredere industrialiseringsmønstre i en række perifere

40. Overudbytningsrelation dækker i litteraturen – som f. eks. hos Amin – den situation, hvor der kan udtrækkes en ekstraprofit af periferiens lavtlønnede arbejdskraft. Denne ekstraprofit kan bl. a. udtrækkes, idet arbejdskraften ofte betales under sin værdi ved delvis dækning af reproduktionsomkostningerne gennem selvforsyningslandbruget. Etableringen af kapitalitiske produktionsrelationer dækker da over den situation, hvor arbejdskraften ikke mere har ejendomsretten til produktionsmidlerne og derfor er nødt til at sælge sin arbejdskraft som i enhver anden køb og salgs-situation. I den marxistiske litteratur betyder det, at arbejdskraften aflønnes til sin værdi, men frembringer en merværdi.

41. Klaus Busch, *op. cit.*, Wolfgang Schoeller: *op. cit.*, Dietmar Goralczyk: *op. cit.*, samt Fröbel m. fl., *op. cit.*

lande, hvor dels de såkaldte struktursvage og arbejdsintensive industribrancher udlægges til periferiens lavtlønsområder, dels mere kapitalintensive og eksportrettede industrigrene – eller dele heraf – etableres, synes Busch' markedsorienterede forklaring ufuldstændig. Den manglende fokusering på *billiggørelseselementet,* dvs. afgrænsningen af den udstrækning hvori periferien på forskellige historiske tidspunkter bidrager til at billiggøre den konstante og variable kapitals elementer i centerkapitalens produktionsproces, betyder at Busch's analyse ikke udnytter hans eget teoretiske forlæg, akkumulationsteorien, i den udstrækning det er muligt, men forfalder til teorieksterne forklaringer.

Netop billiggørelseselementet[42]) – eller bredt taget centerkapitalens mulighed for en forbedring af akkumulationsbetingelserne ved inddragelse af periferiens reproduktionsstruktur, er en vigtig del hos andre teoretikere, som funderer sig på en akkumulationsteori. Trods den relativt mindskede betydning af de perifere landes råvarer, har den såkaldte oliekrise vist, at et brud med en kontinuert forsyning til nogenlunde forudseelige priser af råvarer, kan forstærke nogle allerede latente krisesymptomer i den vestlige økonomi. Dette gælder især for Vesteuropa, hvis afhængighed af udefrakommende råvarer er særlig markant. Goralczyk ser netop behovet for strategisk vigtige råvarer, ja også behovet for tropiske nærings- og brugsmidler som en væsentlig baggrund for kapitalens internationalisering. Men udover denne internationalisering af vareudvekslingen, kan etableringen af adækvate produktionsbetingelser i periferien bidrage til en ny stigning i de vestlige landes kapitaleksport. Blandt de faktorer, hvis etablering i periferien kan medvirke hertil, nævner Goralczyk følgende: en veludviklet infrastruktur, en relativt veluddannet, men billig arbejdskraft, et effektivt sammenhængende funktionssystem mellem stat og kapital samt en markedsstruktur som gør, at produkterne faktisk kan afsættes såvel nationalt som internationalt m.v. Såfremt disse betingelser er tilstede, kan nye industrialiseringsmønstre vise sig, som vil være langt mere gennemgribende end tilfældet er nu.

Uagtet det angivelige ønske for teoretikere som Busch og Schoeller om teoretisk at indplacere de perifere samfundsformationer i centerkapitalens reproduktionsproces, forfalder de ikke desto mindre enten – som med Busch – til teorieksterne forklaringer, hvor sikringen og bibeholdelsen af et marked ved en importsubstitutionspolitiks introduktion er den primære forklaring. Eller som med Schoeller, der godtagende den relativt blokerede produktivkraftudvikling i periferien søger på forklaringer, der bidrager til denne situations opretholdelse fremfor også at inddrage dem, der bidrager til dens ændring. De i teorikomplekset kapitalens internationalisering liggende forklaringsmuligheder til begri-

42. Billiggørelseselementet specielt i relation til centrets sikring af nødvendige råvarer spiller en fremtrædende rolle hos såvel Harry Magdoff: *op. cit.,* som Pierre Jalée: *op. cit.* Problematikken er dog ikke placeret specifikt inden for en akkumulationsteoretisk tankegang.

belse af den tydeligvis mere og mere komplekse periferistruktur, udnyttes således kun delvist.

Fröbel, Heinrichs og Kreye hører til de få eksempler, der forsøger at spore sig ind på de nye tendenser i den internationale arbejdsdeling bibeholdende en akkumulationsteoretisk forklaringsramme. I lyset af profitabilitetsvanskelighederne for flere vestlige branchekapitaler, som f. eks. kemi-, tekstil og beklædning, som har haft direkte tilbagegang, samt gennemgribende automatiseringer og rationaliseringer i andre brancher som den elektroniske, har de vestlige lande dels oplevet en vedvarende høj arbejdsløshed, dels faldende investeringsrater. I modsætning hertil har de vestlige industrilandes udlandsinvesteringer vist en stigende tendens i de sidste år. En voksende andel af disse udlandsinvesteringer går til de perifere lande. Formålet hermed er at forbedre den forringede situation i centret ved inddragelse af de perifere områders enorme arbejdskraftsreserve. En egentlig eksportrettet industrialisering kan ifølge forfatterne i dag drives rentabelt i de perifere områder grundet hovedsageligt tre forhold: 1) Der forefindes rigelig og billig arbejdskraft, 2) der sker en fragmentering af produktionsprocessen, som bevirker, at dens enkelte dele kan varetages af ufaglært arbejdskraft samt 3) forbedringer og billiggørelse i transport- og kommunikationsteknologien fremmer dette produktionsmønster.

Det er forfatternes konklusion, at der eksisterer et egentligt verdensmarked for arbejdskraft og for produktionens beliggenhed. For første gang synes en egentlig industriproduktion i periferien rentabel, og det i stadig større og voksende omfang. Etableringen af frie produktionszoner (som i stigende omfang etableres i periferien) er et af de midler, hvormed produktionens rentabilitet kan sikres. Her sørger den perifere stat for enklaveområder, hvor den billige arbejdskraftforsyning garanteres, samtidig med at told- og skattelettelser, infrastrukturudbygning m.v. tilbydes, således at egentlige verdensmarkedsorienterede virksomheder dannes.

Det er endvidere forfatternes konklusion, at den nævnte form for industrialisering ikke bidrager til en mere sammenhængende perifer industrialiseringsstruktur – eller blot fortsat forekommer at være et appendiks til centerkapitalen, udelukket og afskåret fra den perifere socio-økonomiske struktur i øvrigt. Imidlertid forekommer der i visse periferilande, som enten er begunstiget af forekomsten af strategisk vigtige råvarer eller har en tilstrækkelig gunstig kombination af et indenlandsk marked og favorable investeringsbetingelser, en mere kompleks og sammensat industrialisering, hvor ikke alene landbrug og industri i højere grad bindes sammen, men hvor der også forekommer begyndende sektorielle koblinger. Hvorom alting er, så synes der i den tredie verden at være åbenbare tendenser til en ny hierarkiseringsstruktur, hvor 3 grupper af lande skiller sig ud: 1) Dels de lande, som har en gunstig kombination af tiltrækkende faktorer, natur- eller samfundsskabte, og som resulterer i nye vækstpoler, 2) dels de lande, hvor etableringen af frie produktionszoner fremmer en industria-

lisering og beskæftigelse, som imidlertid ikke umiddelbart synes at række udover den »blokerede« økonomis problemstilling og endelig 3) de lande, som ofte optræder som arbejdskraftsreserveområder for de nyrige u-lande (eksempler på sådanne reserveområder er Sahel-staterne i Vestafrika), og hvor den blokerede akkumulation fortsat er en åbenbar rigtig karakteristik.

Den stærkt differentierede periferistruktur med tendens til en stigende hierarkisering, er en situation, som afhængighedsteorierne ikke er i stand til at forklare fremkomsten af. Teorierne om kapitalens internationalisering har en anderledes frugtbar tilgang til problematikken i teoriernes fokusering på de dynamiske faktorer i kapitalismens internationale udbredelse. Den hidtidige koncentration omkring studier af den ulige udvikling i de vestlige lande, har imidlertid indtil videre forhindret en fuldt tilstrækkelig indplacering af periferien. En sådan teoretisk videreudvikling vil nødvendigvis tage sit udgangspunkt i kapitalens internationalisering, men må ligeså nødvendigvis forsøge at indplacere den perifere stat som en relativt autonom instans. De nyere eksempler på mere grundlæggende industrialiseringsmønstre i periferien må jo tolkes dels som et resultat af centerakkumulationen, dels som et resultat af den perifere stats aktive økonomiske intervention.

Holdt PP II stik?

En analyse af udviklingen i de offentlige udgifter fra 1972–1977

Bent Greve

Denne artikel vil forsøge at vurdere, hvorvidt de af PP II fremsatte påstande om den fortsatte vækst i de offentlige udgifter er holdbare. På denne baggrund er i det følgende foretaget en analyse af udviklingen i de offentlige drifts- og anlægsudgifter 1972/73–1977.

Tabel 1 viser således statens, amtskommunernes og kommunernes totale drifts- og anlægsudgifter i perioden.

Tabel 1. De totale offentlige drifts- og anlægsudgifter

	1972/73	1973/74	1974/75	1975/76	1976/77	1977
Staten excl. tilskud[1])	37,0	39,1	47,1	56,3	59,4	63,7
Amtskommuner	4,9	7,4	9,2	11,1	13,7	14,6
Kommuner	21,5	25,6	32,4	37,2	42,5	46,0
Totalt	63,4	72,1	88,7	104,6	115,6	124,3

[1]) Totale udgifter ÷ refusioner til kommuner og amtskommuner.

Tabel 1 er opgjort i løbende priser.

For at få et indtryk af, hvorledes den reale udvikling har været, er det nødvendigt at finde frem til et indeks, man kan deflatere de løbende priser med. Til dette brug er valgt lønudgiften for statsansatte. Dette skyldes, at de offentlige udgifter i væsentligt omfang består af lønudgifter.

Tabel 2. Lønudgiften for statsansatte i årene 1970–1977

	1000 kr.	Index
1970	46,1	100
1971	52,1	113
1972	57,6	125
1973	63,7	138
1974	76,1	165
1975	87,5	190
1976	95,5	207
1977	103,2[1])	224

[1]) Skøn.
Kilde: Statistiske Efterretninger.

Tabel 2 viser, at udgiften til statsansatte i årene 1970–1977 er steget fra 46,1 tusinde kr. pr. ansat til 103,2 tusinde kr. i 1977. Dette svarer til en stigning på 124 %. Lønudgiften til statsansatte i året 1977 er et skøn baseret på en stigning på 6 % fra 1976/77 – 1977, eller svarende til 8 % fra 1976 til 1977, hvilket er i overensstemmelse med et skøn foretaget af Det økonomiske Råds formandsskab offentliggjort i deres majrapport. I tabel 3 er vist gennemsnitlig lønudgift pr. statsansat i finansåret 1970/71 til 1976/77 og stigningen i forhold til året før.

Tabel 3. Gennemsnitlig lønudgift pr. statsansat i årene 1970/71 – 1977

	1000 kr.	Stigning i forhold til året før
1970/71	47,6	
1971/72	53,5	12,4
1972/73	59,1	10,5
1973/74	66,8	13,0
1974/75	79,0	18,3
1975/76	89,5	13,3
1976/77	97,4	- 8,8
1977	103,2[1])	6,0

[1]) Skøn.
Kilde: Statistiske Efterretninger.

I tabel 4 er vist den reale vækst i de samlede offentlige udgifter i perioden 1972/73 – 1977.

Tabel 4. Den reale vækst i de offentlige udgifter

	Samlede offentlige udgifter Løbende priser	Index for lønudgift pr. statsansat med 1972/73 = 100	Samtlige offentlige udgifter Mia kr. Faste priser[1])	Vækst i forhold til året før
1972/73	63,4	100	63,4	
1973/74	72,1	113	63,8	0,6
1974/75	88,7	134	66,2	3,8
1975/76	104,6	151	69,3	4,7
1976/77	115,6	165	70,1	1,2
1977	124,3	175	71,0	1,3
Gennemsnitligt i perioden				2,3

[1]) Deflateret med indexet for lønudgiften pr. statsansat.

Tabellen viser, at der i gennemsnit i perioden har været en vækst i de offentlige udgifter på 2,3 %. Denne stigning har dog været forskellig fra år til år, således at der især fra 1974/75 til 1975/76 har været en kraftig vækst i de offentlige udgifter svarende til ca. 4,7 %.

For at få et udtryk, der kan sammenholdes med de forudsigelser, som PP II gjorde i 1972, er det nødvendigt at fratrække overførselsindkomsterne fra de offentlige udgifter. I tabel 5 er vist større indkomstoverførsler i årene 1972/73 til 1977.

Tabel 5. Større indkomstoverførsler[1]) i årene 1972/73 – 1977. Mia kr.

1972/73	19,1
1973/74	22,0
1974/75	26,9
1975/76	32,7
1976/77	37,2
1977	40,4

[1]) Incl. pensionsydelser, dagpenge ved sygdom m.v., børnetilskud, arbejdsløshedsdagpenge, boligstøtte bortset fra momsrefusion, sygesikring samt andre overførsler.

Kilde: Det økonomiske Sekretariat. December 1976 og juni 1975.

Udover de medtagne større indkomstoverførsler findes der en række tilskud. Disse er bl. a. momsrefusion til boligbyggeri, der nu er afskaffet og landbrugsstøtten, pristilskud til mejeriprodukter, prisdæmpende godtgørelse, indskud i almennyttigt boligbyggeri, reparation og vedligeholdelse af boliger og erhvervstilskud. Disse er ikke medtaget, dels fordi de svinger fra år til år, dels fordi nogle først er kommet til i perioden, og nogle er ophørt i perioden.

I tabel 6 er vist den reale vækst i de offentlige udgifter excl. overførselsindkomster.

Tabel 6. Den reale vækst i de offentlige udgifter excl. overførselsindkomster

	Samlede off. udgifter excl. overførsels-indkomster Løbende priser Mia kr.	Indeks for lønudgifter pr. statsansat med 1972/73 = 100	Samlede off. udgifter excl. overførsels-indkomster Faste priser Mia kr.	Stigning i forhold til året før
1972/73	44,3	100	44,3	
1973/74	50,3	113	44,5	0,4
1974/75	61,6	134	46,0	3,4
1975/76	71,7	151	47,5	3,3
1976/77	78,5	165	47,6	2,1
1977	84,3	175	48,2	1,3
Gennemsnit pr. år				1,7

Tabel 6 viser, at der i gennemsnit ved de offentlige udgifter excl. overførselsindkomster har været en vækst på ca. 1,7 % pr. år. Dette tal skal sammenholdes med den af PP II forudsatte vækst. PP II forudsagde i sit lave alternativ, at de offentlige investeringer ville stige med 2 % om året fra 1972 til 1977 og

de offentlige driftsudgifter med 4 %. Sammenvejes dette i forhold til udgiftsfordelingen i 1972, svarer det til en gennemsnitlig stigning i udgifterne på 3,4 %. I det høje alternativ, som PP II anså for mere realistisk, var stigningen på 4,4 %. Dette viste sig altså ikke at holde stik.

Det økonomiske Råds formandsskab har i sin majrapport dels vist realstigningen i det offentliges køb af varer og tjenesteydelser i 1975 til 1977 og dels skønnet over udviklingen i 1978 til 1980. Formandsskabet har beregnet en realstigning i det offentliges køb af varer og tjenester på 3,6 % i 1975, 3,3 % i 1976 og 1,5 % i 1977. Disse tal er i god overensstemmelse med de ovenfor beregnede tal.

Skønnet for perioden 1978 til 1980, der i gennemsnit er på 1 % p. a. må på baggrund af de foreliggende tal anses for at være realistiske. For at få et indtryk af, hvorvidt den reale vækst i hele den offentlige sektor har været ens for både stat, amt og kommuner, er i tabel 7 og tabel 8 foretaget beregninger for henholdsvis staten, kommunerne og amtskommunerne samt kommunerne og amtskommunerne under ét.

I tabel 7 er vist den reale vækst i statens udgifter, dels statens totale udgifter og dels statens udgifter excl. overførselsindkomster.

Tabel 7. Den reale vækst i statens udgifter

	Statens totale udgifter			Statens udgifter excl. overførselsindk.		
	Løbende priser	Faste priser	Stigning pct.	Løbende priser	Faste priser	Stigning pct.
1972/73	37,0	37,0		17,9	17,9	
1973/74	39,1	34,6	- 6,5	17,1	15,1	- 15,6
1974/75	47,1	35,1	1,4	20,2	15,1	0
1975/76	56,3	37,3	6,3	23,6	15,6	3,3
1976/77	59,4	36,0	- 3,5	22,2	13,5	- 13,5
1977	63,7	36,4	1,1	23,3	13,3	- 1,5
Gennemsnit pr. år			- 0,3			- 4,7

Tabel 7 viser, at statens totale udgifter i perioden har haft et fald på 0,3 % i gennemsnit pr. år. Dette skal ses i sammenhæng med, at der fra 1972/73 til 1973/74 har været et realt fald på 6,5 % og fra 1975/76 til 1976/77 har været et realt fald på 3,5 %. Disse fald skal ses i sammenhæng med de opgaveoverførsler, der har været mellem staten, amtskommunerne og kommunerne.

I tabel 8 er vist den reale vækst i kommunernes og amtskommunernes udgifter i perioden 1972/73 til 1977.

Tabel 8. Den reale vækst i kommunernes og amtskommunernes udgifter

	Kommuner			Amtskommuner			Komm. + amtskomm.		
	Løbende priser	Faste priser	Stign. pct.	Løbende priser	Faste priser	Stign. pct.	Løbende priser	Faste priser	Stign. pct.
1972/73	21,5	21,5		4,9	4,9		26,4	26,4	
1973/74	25,6	22,7	5,6	7,4	6,5	32,7	33,0	29,2	10,6
1974/75	32,4	24,2	6,6	9,2	6,9	6,2	41,6	31,1	6,5
1975/76	37,2	24,6	1,7	11,1	7,4	7,2	48,3	32,0	2,9
1976/77	42,5	25,8	4,9	13,7	8,3	12,2	56,2	34,1	6,6
1977	46,0	26,3	1,9	14,6	8,3	0,0	60,6	34,6	1,5
Gennemsnit pr. år			4,1			11,1			5,6

Tabellen viser, at der for kommunernes vedkommende gennemsnitlig har været en stigning på 4,1 %, medens der for amtskommunernes vedkommende har været en gennemsnitlig stigning på 11,1 %. Især for amtskommunernes vedkommende har stigningen været meget forskellig fra år til år. Således har der især været stigninger i de år, hvor der har foregået opgaveomlægninger mellem staten og kommunerne. For 1973/74's vedkommende således sygesikringens indførsel og for 1976/77's vedkommende bistandslovens ikrafttræden og statshospitalernes overførsel.

På baggrund af det store antal arbejdsløse, til vinter kommer antallet op på ca. 200.000, og udgifterne til arbejdsløshedsdagpenge op på næsten 8 mia i 1978, var det en nærliggende betragtning, at man satte mere skub i den offentlige sektor. Dette selvom mange siden er forskrækkede over væksten i det offentliges antal ansatte i de senere år. Denne vækst, som jo endda ikke har været så voldsom jfr. tabel 9, når man medtager de aktivitetsændringer, der har fundet sted i de senere år.

Tabel 9. Antal fuldtidsbeskæftigede i den offentlige sektor i 1000

	Stat	Amtskommune og kommuner	Ialt
1-4-72	164	244	408
1-4-75	167	288	455
1-4-76	183	303	486
12-1-77	184	314	498

Kilde: Statistiske Efterretninger.

Den gennemsnitlige årlige stigning har været på ca. 4 %. Denne opgørelse skal dog tages med forbehold, idet tallene for 1972 og 1975 ikke er fuldt sammenlignelige med tallene for 1976 og 1977 på grund af ændrede opgørelses-

metoder. Overførsel af sygekasserne til kommunerne pr. 1. april 1973 betød samtidig en forøgelse af personalet med ca. 2000 personer.

Offentlig ansættelse af personale vil betyde, at vi får en forbedring af den offentlige service, som på mange områder, eksempelvis sundhedsområdet, er tiltrængt.

Samtidig betyder offentlig ansættelse, i stedet for arbejdsløshedsunderstøttelse, kun en begrænset forøget offentlig udgift, ligesom det ikke forringer vor betalingsbalance væsentligt.

Ved at betragte offentlige udgifter og ansatte på denne måde, betyder det mindre, at aktivitetsudvidelser evt. betyder, at PP II's spådomme går i opfyldelse.

Rentebeskatning

Christen Sørensen

1. *Indledning*

I de senere år er der udarbejdet ikke så få redegørelser og betænkninger, hvor kurs- og rentevirkninger af forskellige reformer inden for kredit- og finansieringssystemet er blevet diskuteret. Kurs- og dermed rentevirkninger af den såkaldte renteskatteordning, som er behandlet i den 2. redegørelse fra indkomstskatteudvalget om »Den skattemæssige behandling af renteindtægter og -udgifter«, er blot det foreløbigt sidste eksempel herpå[1]).

Når kursdannelsen således skal diskuteres, kan der ikke ses bort fra rentebeskatningen. Til trods herfor foreligger der ikke nogen detaljerede undersøgelser over rentebeskatningen.

Med Selvangivelsesundersøgelsen er det imidlertid blevet muligt at foretage sådanne undersøgelser over rentebeskatningen af personligt skattepligtige.

I redegørelsen om: »Den skattemæssige behandling af renteindtægter og -udgifter« er der skønnet over nettorentebeløbenes fordeling mellem sektorer med væsentlig forskellig rentebeskatning, jfr. tabel 1.

Bortset fra den information, som tabel 1 giver, omfatter den her gennemførte undersøgelse kun rentebeskatningen for personligt skattepligtige. Undersøgelsen vil desuden kun medtage skattepligtige hovedpersoner på 15 år og derover, dvs. alle ugifte på 15 år og derover samt alle gifte mænd på 15 år og derover. Gifte kvinder kan kun som selvstændigt erhvervsdrivende have rentebløb på selvangivelsen; i 1975 var de gennemsnitlige renteudgifter og -indtægter på gifte kvinders selvangivelse kun hhv. 29 og 4 kr.[2]).

I det følgende redegøres først for rentebeløbenes fordeling efter hovedpersonens erhverv, alder, skattepligtige indkomst og værdi af fast ejendom. Med ud-

1. Redegørelse fra indkomstskatteudvalget, Den skattemæssige behandling af renteindtægter og -udgifter, *Betænkning nr. 805*, København 1977.
   Af nyere eksempler på redegørelser og betænkninger, der diskuterer kurs- og rentedannelse, kan i øvrigt blot nævnes:
   Dansk økonomi, efteråret 1973. Det økonomiske Råd. Formandskabet, København 1973, kapitel VI.
   Redegørelse fra arbejdsgruppen vedr. indeksering af pengefordringer. *Betænkning nr. 732*, København 1975.
   LO. Et oplæg til debat om skat. København 1975.
2. Jfr. Selvangivelsesundersøgelsen, *Statistiske Efterretninger*, serie A, nr. 48/1976, hvor materialets karakter, definitioner m. m. også er beskrevet.

gangspunkt i Selvangivelsesundersøgelsen bestemmes marginalbeskatningen inden for den samme opdeling. Herefter kan marginalbeskatningen af renter umiddelbart beregnes.

Tabel 1. Nettorenter og marginalbeskatning efter »skattesektorer« i 1975

	Netto-renter, mia. kr.	Marginal-beskatning,[1]) pct.
Sektorer med nettorenteindtægter:		
Pengeinstitutter	} $5^1/_4$	37
Kreditforeninger		0
Skattefri opsparing[2])	$5^1/_4$	0
Udland	2	0
»Skattesnyd«	$2^1/_4$	0
Sektorer med nettorenteudgifter:		
Personligt skattepligtige[3])	$11^1/_2$	58[4])
Aktieselskaber, ekskl. pengeinstitutter	1	37
Almennyttige boligselskaber	2	0
Saldopost[5])	$^1/_4$	...

1. Alene fra indkomstbeskatningen. Der er således ikke taget hensyn til den evt. effekt af nedsættelse eller bortfald af indkomstafhængige overførsler og tilskud ved stigende indkomst.
2. Pensionskasser, ATP, Den sociale Pensionsfond, Livsforsikringsselskabernes præmiereservefonds og skattebegunstigede konti i pengeinstitutterne.
3. Renteudgifterne og renteindtægterne var i 1975 hhv. 19 mia. kr. og $7^1/_2$ mia. kr. for personligt skattepligtige i henhold til Selvangivelsesundersøgelsen. Indkomstskatteudvalget skønner, at renteindtægter på mindst $2^1/_4$ mia. kr. ikke blev opgivet af personligt skattepligtige i 1975.
4. Skønnet gennemsnit. Efter Selvangivelsesundersøgelsen kan der kun regnes med en gennemsnitlig markinalskattesats på 54 pct., jfr. Christen Sørensen, Indkomstskatteudvalgets 2. Betænkning, Juristen & Økonomen nr. 15/1977.
5. Herunder offentlig sektor, incl. Nationalbanken.

2. *Rentebeløbenes fordeling*

Ved tabelleringen af rentebeløbenes størrelse og fordeling har to hensyn spillet ind. For det første har det været tanken at foretage fordelingen efter kriterier, mellem hvilke rentebeløbene udviser stor variation. For det andet er der taget hensyn til, at marginalbeskatningen stiger trinvis ved progressionstrinene i den statslige udskrivningsskala.

Disse formål er søgt imødekommet ved, at man opdeler efter:

a. erhvervsstatus: Landmænd, andre selvstændige, lønmodtagere og hovedpersoner ude af erhverv
b. alder: 15–35 år, 36–55 år og over 55 år
c. værdi af fast ejendom (ved 15. alm. vurdering): 0–9.999 kr., 10.000–100.000 kr. og over 100.000 kr. Med disse skillelinjer er det bl. a. indirekte forsøgt at opdele de skattepligtige på lejere, mindre husejere og større husejere. Ved 15. alm. vurdering havde 18 pct. af enfamiliehusene en ejendomsværdi under 100.000 kr.

d. den skattepligtige indkomst efter trinene i den statslige udskrivningsskala i 1975: indtil 50.000 kr., 50.000–90.000 kr. og over 90.000 kr.[3])

Til brug for arbejdet med den nedenfor beskrevne undersøgelse har Danmarks Statistik stillet et særligt uddrag af Selvangivelsesundersøgelsen for indkomståret 1975 til rådighed[4]).

Selvangivelsesundersøgelserne omfatter et udsnit på ca. 1/2 pct. af alle fuldt skattepligtige personer på 15 år og derover; udsnittet omfatter hovedpersoner, født to bestemte datoer i året, samt disses hustruer. Af de i alt 2,7 mill. skattepligtige hovedpersoner indgår derfor ca. 13.600 skattepligtige hovedpersoner i 1975-Selvangivelsesundersøgelsen, jfr. tabel 2, hvor fordelingen af de udtagne hovedpersoner er vist på de ovenfor beskrevne kriterier.

I tabel 3–7 er renteindtægter af indestående i pengeinstitutter o. l., af obligationer o. l. samt renteudgifter på obligationslån, virksomhedslån og på andre lån fordelt efter de udvalgte kriterier. I tabel 8 er desuden vist fordelingen af de samlede nettorenteudgifter. Ved fortolkningen af de anførte gennemsnitstal må stikprøvens størrelse haves for øje.

Det er et gennemgående træk, at hovedpersoner med fast ejendom med en værdi over 100.000 kr. ikke blot har de største gennemsnitlige renteudgifter, men også de største renteindtægter. Tabel 8, hvori de samlede nettorenteudgifter er fordelt på de udvalgte kriterier, viser dog, at denne gruppe har langt de største finansielle nettorenteudgifter pr. hovedperson[5]). Gruppen uden fast ejendom (værdien af fast ejendom under 10.000 kr.), som stort set er sammenfaldende med lejergruppen, har som den eneste gruppe positive nettorenteindtægter.

Rentebeløbene udviser herudover en ret så typisk erhvervs- og aldersfordeling. *Derimod er der ikke nogen tydelig indkomstafhængighed.* Dette hænger bl. a. sammen med, at rentebeløbene er fordelt efter skattepligtig indkomst, der bl. a. fremkommer ved fra bruttoindkomsten at trække renteudgifter.

I tabel 9 er nettorenteudgifterne derfor fordelt efter størrelsen af summen af skattepligtig indkomst + nettorenteudgifter. Med dette indkomstgrundlag udviser nettorenteudgifterne den forventede samvariation med indkomsten for skattepligtige hovedpersoner med fast ejendom. For skattepligtige hovedpersoner uden fast ejendom er der, selv med dette indkomstbegreb, ikke nogen tydelig indkomstafhængighed.

3. Den gennemsnitlige marginalskattesats på den statslige udskrivningsskalas tre trin var i 1975 hhv. 39,5, 53,9 og 64,7 pct.
4. I Danmarks Statistiks version af Selvangivelsesundersøgelsen indgår CPR-numrene. CPR-numrene indgår ikke i det uddrag, der er anvendt her. Om Selvangivelsesundersøgelsen i øvrigt, se: Statistiske Efterretninger, serie A, nr. 48/1976.
5. Fordelingsvirkninger af inflation, som har en snæver sammenhæng med den skattepligtiges nettolåntagning og dermed nettorenteudgifter er behandlet i:
Dansk økonomi, november 1976. Det økonomiske Råd. Formandskabet, København 1976.
Dansk økonomi, maj 1977. Det økonomiske Råd. Formandskabet. København 1977.

Tabel 2. Hovedpersoner fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. 1975. Antal

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	8	4	*	*	*	*	47	9	*	72
36–55 år	19	3	*	7	*	*	178	40	7	257
O. 55 år	7	3	3	9	*	*	112	26	5	166
Andre selvstændige:										
15–35 år	29	8	*	6	*	*	50	26	16	137
36–55 år	37	19	4	14	6	4	125	71	73	353
O. 55 år	16	11	6	8	10	*	55	37	25	169
Lønmodtagere:										
15–35 år	1130	962	44	143	153	9	373	453	79	3346
36–55 år	311	661	61	71	197	31	242	692	324	2590
O. 55 år	153	340	54	56	114	20	87	225	114	1163
Andre:										
15–35 år	1978	30	*	26	*	*	22	3	*	2062
36–55 år	262	3	*	29	*	*	38	*	*	337
O. 55 år	1581	86	33	460	15	3	620	101	39	2938
Alle	5531	2130	208	830	502	69	1949	1685	686	13590

Tabel 3. Renter af indestående i pengeinstitutter o.l. fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

Landmænd:										
15–35 år	3597	814	*	*	*	*	2178	2896	*	2338
36–55 år	9874	5320	*	76	*	*	2795	3667	9316	3618
O. 55 år	3986	24324	20701	2683	*	*	2923	12613	20772	5723
Andre selvstændige:										
15–35 år	469	379	*	597	*	*	2282	2312	6860	2248
36–55 år	4660	1940	1340	1231	11694	4207	3557	3183	12338	5354
O. 55 år	644	4036	7209	2167	3173	*	2225	6040	8496	4209

Lønmodtagere:										
15–35 år	152	326	1402	231	409	215	512	680	978	365
36–55 år	345	519	1387	508	468	1181	1856	908	2372	983
O. 55 år	1125	953	3327	912	1050	1769	1339	1874	3193	1534
Andre:										
15–35 år	164	196	*	224	*	*	261	30	*	198
36–55 år	626	3854	*	269	*	*	2362	*	*	822
O. 55 år	1176	3939	9048	1536	2712	22427	2864	6719	12609	2130
Alle	586	711	3885	1089	870	2432	2174	1809	4516	1284

Tabel 4. Obligationsrenter o. l. fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

Landmænd:										
15–35 år	0	0	*	*	*	*	319	1372	*	381
36–55 år	0	0	*	121	*	*	1123	3245	17251	1765
O. 55 år	72	10946	4437	2106	*	*	3733	2585	57323	5153
Andre selvstændige:										
15–35 år	384	0	*	1392	*	*	553	2298	504	839
36–55 år	64	184	7070	439	0	7757	2430	877	8495	2996
O. 55 år	18	529	11000	190	175	*	2604	2919	16414	4361
Lønmodtagere:										
15–35 år	39	143	587	440	261	2724	1199	1223	2361	455
36–55 år	184	315	1353	371	445	555	1955	1453	4970	1378
O. 55 år	313	839	2455	64	807	1457	2002	4655	7068	2251
Andre:										
15–35 år	97	45	*	113	*	*	1591	0	*	112
36–55 år	356	2109	*	879	*	*	2513	*	*	1025
O. 55 år	1088	8108	12546	822	5820	4275	2692	9209	45132	2610
Alle	392	647	3666	645	631	1923	2053	2363	8632	1413

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Tabel 5. Prioritetsrenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	0	0	*	*	*	*	31007	31056	*	24724
36–55 år	0	0	*	1822	*	*	22596	15322	39994	19208
O. 55 år	2203	285	4175	2465	*	*	11741	12567	18459	10822
Andre selvstændige:										
15–35 år	1311	0	*	7651	*	*	22986	19427	27302	15956
36–55 år	662	0	258	2436	3153	3581	21026	13639	30526	16765
O. 55 år	0	977	0	1878	904	*	9355	7204	14985	7057
Lønmodtagere:										
15–35 år	28	40	491	7668	4918	9079	23733	17571	21247	6131
36–55 år	93	138	641	3980	3398	3415	15983	12413	19399	7707
O. 55 år	175	26	0	1806	1842	1513	7495	6817	9971	3181
Andre:										
15–35 år	4	0	*	3378	*	*	17565	2395	*	241
36–55 år	15	0	*	1598	*	*	7037	*	*	1002
O. 55 år	7	105	292	748	692	312	3428	4211	7179	1095
Alle	34	75	403	2520	3380	3576	13975	12751	18722	4859

Tabel 6. Virksomhedsrenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

Landmænd:										
15–35 år	27190	10648	*	*	*	*	8998	7453	*	10578
36–55 år	22078	35135	*	2033	*	*	10669	5295	20993	11023
O. 55 år	9545	345	15114	117	*	*	4698	5064	2228	4723
Andre selvstændige:										
15–35 år	5922	3668	*	5308	*	*	10988	12612	12295	9575
36–55 år	11320	7373	38753	7886	9395	15993	15292	12103	22717	15223
O. 55 år	869	4232	6668	753	872	*	8352	6320	7715	5925

Lønmodtagere:										
15–35 år	11	111	58	305	79	0	349	237	247	130
36–55 år	57	22	0	260	8	171	2328	219	1188	447
O. 55 år	0	0	0	6	0	0	823	6609	2749	1610
Andre:										
15–35 år	1	0	*	0	*	*	470	0	*	6
36–55 år	168	0	*	12	*	*	657	*	*	215
O. 55 år	17	42	421	18	0	0	840	1403	4588	304
Alle	255	230	1409	284	165	1016	3638	2209	4538	1215

Tabel 7. Andre renteudgifter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

Landmænd:										
15–35 år	0	28	*	*	*	*	509	3419	*	762
36–55 år	193	1751	*	473	*	*	654	342	421	565
O. 55 år	66	1972	0	266	*	*	598	1195	0	643
Andre selvstændige:										
15–35 år	691	2973	*	51	*	*	1278	2950	4822	1912
36–55 år	1567	1166	1137	1037	0	1841	1923	1491	3023	1908
O. 55 år	82	226	694	0	92	*	163	503	649	332
Lønmodtagere:										
15–35 år	543	1211	2461	1635	1436	3146	2376	2332	2624	1351
36–55 år	423	736	942	324	978	1715	1973	1458	3642	1394
O. 55 år	278	378	519	356	517	1367	928	795	1860	668
Andre:										
15–35 år	182	975	*	718	*	*	2408	3122	*	228
36–55 år	211	85	*	348	*	*	634	*	*	299
O. 55 år	49	640	131	102	14	765	185	901	3143	175
Alle	246	904	994	449	941	1767	1107	1559	2981	831

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Tabel 8. Nettorenteudgifter ialt fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	23593	9862	*	*	*	*	38017	37660	*	33345
36–55 år	12397	31566	*	4132	*	*	30001	14047	34841	25412
O. 55 år	7756	-32667	- 5848	-1941	*	*	10381	3629	-57409	5313
Andre selvstændige:										
15–35 år	7072	6263	*	11020	*	*	32418	30380	37056	24355
36–55 år	8824	6415	31737	9689	853	9452	32254	23174	35433	25546
O. 55 år	289	869	-10847	274	-1481	*	13041	5068	- 1560	4744
Lønmodtagere:										
15–35 år	392	893	1020	8937	5763	9287	24748	18238	20780	6792
36–55 år	44	61	- 1156	3686	3471	3564	16473	11730	16887	7187
O. 55 år	- 985	- 1389	- 5263	1193	502	- 347	5905	7692	4318	1674
Andre:										
15–35 år	- 74	734	*	3760	*	*	18591	5487	*	165
36–55 år	- 588	- 5878	*	810	*	*	3452	*	*	- 330
O. 55 år	- 2192	-11260	-20749	-1490	-7826	-25624	- 1104	- 9413	-42831	- 3167
Alle	- 442	- 150	- 4745	1520	2985	2004	14493	12347	13093	4208

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Tabel 9. Nettorenteudgifter i alt fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Gennemsnit pr. hovedperson i 1975. Kr.

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	16197	22487	*	*	*	*	24748	34143	63325	33345
36–55 år	– 638	15449	57998	4132	*	*	16042	27321	75999	25412
O. 55 år	–11749	*	– 5848	– 1941	*	*	1482	13526	52992	5313
Andre selvstændige:										
15–35 år	7124	4344	*	11020	*	*	19473	28366	44196	24355
36–55 år	2054	12066	39023	2834	11959	14502	11848	19160	49988	25546
O. 55 år	– 925	2130	–11719	– 729	– 673	*	102	9900	14846	4744
Lønmodtagere:										
15–35 år	278	850	3886	5378	7547	13377	16874	19195	27603	6792
36–55 år	– 378	173	– 257	2219	3603	5044	4277	10401	20640	7187
O. 55 år	– 1871	– 1091	– 4673	– 870	1245	592	1035	3954	14076	1674
Andre:										
15–35 år	– 114	1054	*	3760	*	*	16741	18127	*	165
36–55 år	– 718	*	*	810	*	*	– 516	14111	*	– 330
O. 55 år	– 2709	– 8119	– 9022	– 1814	– 2314	*	– 3622	– 3777	–19496	– 3167
Alle	– 841	288	1388	– 214	4481	5564	2250	13711	25772	4208

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst + nettorenteudgifter: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

3. *Marginalbeskatningen af renter*

Med udgangspunkt i Selvangivelsesundersøgelsen er marginalbeskatningen af renter bestemt inden for den samme opdeling som i tabel 3–7. Beregningerne er gennemført med en indkomstskattemodel, hvori reglerne for udskrivning af indkomstskat er indlagt[6]).

Marginalbeskatningen af hovedpersoner er bestemt ved at lade de enkelte hovedpersoners skattepligtige (afrundede) indkomst stige med 1.000 kr. Det skal understreges, at der kun er taget hensyn til indkomstbeskatning og ikke til den reduktion af en indkomststigning, som den skattepligtige kan komme ud for, når en eller flere indkomstafhængige tilskud og ydelser reduceres som følge af indkomstfremgangen. De med rentebeløbene vejede marginalskatteprocenter fremgår af tabellerne 10–14.

Foruden den variation, der følger af den progressive statslige indkomstbeskatning, varierer marginalskatteprocenterne i tabellerne som følge af:

a. variationen i den primær- og sekundærkommunale indkomstbeskatning
b. adgangen til rentenedslag for pensionister, der ved starten af indkomståret er mindst 67 år samt af fritagelsen for særligt pensionsbidrag for denne gruppe
c. skattepligtige med en skattepligtig indkomst mindre end personfradraget. Dette giver sig bl. a. udtryk i en ret stor spredning i marginalskatteprocenterne på 1. trin, spændende fra en marginalbeskatning fra 0 pct. til godt 41 pct. Især i denne sammenhæng må stikprøvens størrelse erindres.

4. *Konklusion*

Formålet med denne artikel har primært været at fremlægge et materiale om rentebeskatning af personligt skattepligtige.

Den gennemsnitlige marginalbeskatning for de undersøgte renteposter på selvangivelsen for indkomståret 1975, er, jfr. tabellerne 10–14, efter størrelse:[7])

1.	virksomhedslån	40,6 pct.
2.	prioritetslån	46,3 pct.
3.	indestående i pengeinstitutter	46,7 pct.
4.	andre lån	49,1 pct.
5.	obligationer o. l.	50,7 pct.

Hermed skulle der være etableret et fastere grundlag for hensyntagen til rentebeskatningen ved fremtidige overvejelser over kurs- og dermed rentevirkninger af forskellige reformer inden for kredit- og finansieringssystemet.

6. Modellens udformning og præcision er endnu kun beskrevet i et arbejdsnotat. Specielt interesserede kan ved henvendelse til artiklens forfatter få tilsendt dette notat.
7. I henhold til note 4 til tabel 1 er »marginalbeskatningen« af nettorenteudgifter 54 pct. for personligt skattepligtige. De 54 pct. er imidlertid beregnet som skattebesparelsen i forhold til de opgivne rentebeløb og er derfor rettere en differensprocent, som naturligvis er højere end de »ægte« marginalskatteprocenter i et progressivt skattesystem.

Tabel 10. Marginalskatteprocenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Vejet gennemsnit for indestående i pengeinstitutter o.l. 1975

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	31.6	54.6	*	*	*	*	36.2	54.6	*	39.6
36–55 år	38.9	56.5	*	29.5	*	*	28.8	53.3	62.7	38.1
O. 55 år	38.2	56.1	62.8	32.6	*	*	36.7	53.4	63.9	48.7
Andre selvstændige:										
15–35 år	18.4	54.4	*	34.4	*	*	27.8	54.3	65.9	46.8
36–55 år	40.3	55.1	64.0	36.6	54.1	66.3	32.2	54.3	65.0	52.9
O. 55 år	40.9	52.8	63.1	40.0	54.8	*	28.9	53.3	65.0	52.9
Lønmodtagere:										
15–35 år	39.6	53.9	64.9	39.9	54.1	63.5	37.4	54.1	64.1	50.2
36–55 år	40.5	54.5	64.2	39.1	53.7	64.3	13.4	54.3	64.6	49.9
O. 55 år	39.5	54.0	63.6	40.1	53.6	63.1	37.4	54.1	64.2	54.3
Andre:										
15–35 år	24.6	52.1	*	22.5	*	*	7.1	51.9	*	31.3
36–55 år	36.8	52.8	*	32.1	*	*	29.5	*	*	35.2
O. 55 år	36.9	51.4	61.8	36.9	54.3	62.9	35.9	52.2	63.3	42.7
Alle	36.2	53.6	63.1	37.1	54.0	63.7	31.9	53.6	64.5	46.7

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 eller rentebeløbet er nul i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Tabel 11. Marginalskatteprocenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Vejet gennemsnit for obligationsrenter o.l. 1975

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	*	*	*	*	*	*	38.6	54.7	*	46.0
36–55 år	*	*	*	39.1	*	*	30.8	53.9	62.7	46.0
O. 55 år	40.4	55.4	64.1	37.5	*	*	14.9	53.7	62.8	37.8
Andre selvstændige:										
15–35 år	16.2	*	*	36.7	*	*	38.2	54.8	65.1	46.5
36–55 år	39.8	54.2	62.8	38.9	*	66.9	20.8	53.7	63.8	50.7
O. 55 år	34.5	51.4	62.1	41.3	51.3	*	19.5	54.0	62.5	52.7
Lønmodtagere:										
15–35 år	39.3	53.9	65.1	37.9	54.0	62.3	32.5	54.1	64.2	48.2
36–55 år	41.1	54.6	63.8	38.6	54.0	63.0	38.4	54.0	63.9	56.4
O. 55 år	39.9	53.9	63.6	41.4	52.8	64.0	32.3	52.2	64.1	55.2
Andre:										
15–35 år	31.9	52.8	*	33.7	*	*	31.6	*	*	32.0
36–55 år	39.0	54.1	*	38.6	*	*	23.1	*	*	45.2
O. 55 år	37.6	50.7	62.5	36.1	52.0	62.9	35.6	52.6	72.1	49.6
Alle	37.2	52.4	62.9	36.7	53.1	63.7	31.0	53.2	66.3	50.7

Tabel 12. Marginalskatteprocenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Vejet gennemsnit for prioritetsrenter. 1975

Landmænd:										
15–35 år	*	*	*	*	*	*	32.6	55.1	*	36.9
36–55 år	*	*	*	39.5	*	*	24.0	53.9	62.9	30.0
O. 55 år	39.4	56.2	64.1	20.6	*	*	26.5	54.2	63.3	34.0
Andre selvstændige:										
15–35 år	39.5	*	*	31.9	*	*	29.0	54.4	65.5	42.5
36–55 år	41.4	*	62.8	33.2	53.4	67.6	25.5	54.0	64.7	45.2
O. 55 år	*	51.4	*	38.5	51.8	*	26.2	53.3	64.2	44.8

Lønmodtagere:										
15–35 år	39.3	53.9	66.8	39.3	53.8	62.9	36.5	54.0	64.3	46.5
36–55 år	24.7	54.7	65.6	40.0	53.9	63.8	38.7	54.2	64.5	54.3
O. 55 år	39.1	54.2	*	40.9	54.1	64.0	37.7	53.9	64.1	53.8
Andre:										
15–35 år	21.5	*	*	20.9	*	*	13.5	52.0	*	16.0
36–55 år	0.0	*	*	25.7	*	*	25.3	*	*	27.3
O. 55 år	23.5	49.3	64.9	30.6	51.7	62.9	28.9	52.2	62.7	35.3
Alle	34.9	54.0	65.6	36.5	53.9	63.6	31.7	54.1	64.4	46.3

Tabel 13. Marginalskatteprocenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Vejet gennemsnit for virksomhedsrenter. 1975

Landmænd:										
15–35 år	28.7	53.4	*	*	*	*	19.8	53.7	*	27.8
36–55 år	39.2	56.1	*	15.0	*	*	19.2	52.4	62.6	28.8
O. 55 år	36.4	56.1	63.2	38.9	*	*	21.7	54.2	63.3	31.5
Andre selvstændige:										
15–35 år	15.0	53.1	*	36.5	*	*	30.7	55.1	65.8	40.8
36–55 år	37.3	53.3	62.3	31.2	54.1	67.7	24.3	53.9	65.1	45.5
O. 55 år	37.7	53.9	64.7	37.7	53.0	*	23.8	53.3	63.9	42.0
Lønmodtagere:										
15–35 år	40.1	52.6	64.2	39.7	54.6	*	13.6	52.9	63.1	39.9
36–55 år	37.0	52.2	*	37.9	53.2	63.0	25.9	54.7	62.9	42.9
O. 55 år	*	*	*	42.4	*	*	23.7	51.4	62.4	52.1
Andre:										
15–35 år	0.0	*	*	*	*	*	0.0	*	*	0.0
36–55 år	13.9	*	*	41.0	*	*	11.1	*	*	15.0
O. 55 år	15.3	50.4	62.2	28.5	*	*	33.7	50.4	61.5	41.8
Alle	32.6	53.8	63.0	33.2	54.1	67.3	23.5	52.8	64.2	40.6

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 eller rentebeløbet er nul i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Tabel 14. Marginalskatteprocenter fordelt efter erhvervsgruppe, værdi af fast ejendom, alder og skattetrin. Vejet gennemsnit for andre renteudgifter. 1975

	Fast ejendom: 0–10.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: 10–100.000 kr. Indkomstskattetrin:			Fast ejendom: Over 100.000 kr. Indkomstskattetrin:			
	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	1. trin	2. trin	3. trin	Alle
Landmænd:										
15–35 år	*	53.5	*	*	*	*	45.8	54.8	*	50.9
36–55 år	38.5	54.6	*	38.6	*	*	33.0	52.8	62.5	36.6
O. 55 år	35.6	56.2	*	38.8	*	*	22.5	52.8	*	33.6
Andre selvstændige:										
15–35 år	33.1	53.4	*	37.7	*	*	38.7	55.0	65.6	52.3
36–55 år	33.5	54.9	64.2	40.2	*	64.9	24.7	54.4	65.3	45.5
O. 55 år	39.2	53.2	62.1	*	53.3	*	31.7	54.9	64.0	54.6
Lønmodtagere:										
15–35 år	40.0	53.9	64.9	39.7	53.8	64.0	31.0	53.8	64.6	47.6
36–55 år	39.1	54.0	65.1	40.5	53.9	64.2	37.4	54.2	64.4	54.9
O. 55 år	36.4	54.1	64.8	41.1	54.2	63.7	40.9	53.6	64.1	54.8
Andre:										
15–35 år	27.1	53.6	*	32.6	*	*	15.1	52.1	*	28.1
36–55 år	24.0	54.5	*	24.8	*	*	15.7	*	*	26.5
O. 55 år	33.0	49.0	63.2	30.0	53.6	62.9	25.8	52.5	75.0	46.7
Alle	35.0	53.8	64.8	37.8	53.9	64.1	31.5	54.0	65.2	49.1

Anm.: Indkomstskattetrin efter skattepligtig indkomst: 1. trin: 50.000 kr. og derunder, 2. trin: 50.000–90.000 kr. og 3. trin: over 90.000 kr.

* Antallet af hovedpersoner er mindre end 3 eller rentebeløbet er nul i det pågældende felt.

Kilde: Selvangivelsesundersøgelsen 1975.

Udviklingen i den internationale og danske økonomi

DEN INTERNATIONALE ØKONOMI

Den økonomiske udvikling i USA tegner fortsat gunstig. I første halvår 1977 steg GNP således realt med 5 pct. i forhold til første halvår 1976, hvilket er bemærkelsesværdigt, når det høje 1976-niveau tages i betragtning. Både det private forbrug og boliginvesteringerne har vist en kraftig vækst, som nu ser ud til at blive suppleret med stigende erhvervsinvesteringer.

Bl. a. for at undgå en efterspørgselsbetinget inflationsstigning har man via en stramning af finanspolitikken søgt at fastholde prisstigningstakten på under 6 pct. p. a. Den relative stramning af pengepolitikken har bl. a. givet sig udslag i en stigende kort rente. »Prime Rate«-satserne ligger nu typisk på 7 $^1/_4$ pct. mod 6 $^3/_4$ pct. ultimo juli.

Den høje økonomiske aktivitet i USA har sat sine spor på handels- og betalingsbalancen. For blot nogle få måneder siden forventede de fleste amerikanske økonomer, at betalingsbalanceunderskuddet for 1977 ville nå op på godt 10 mia. $. Betalingsbalanceunderskuddet for 2. kvartal er imidlertid nu opgjort til 4,6 mia. $, hvilket bringer underskuddet for første halvår op på 9 mia. $. I dag forventer et flertal amerikanske økonomer, at betalingsbalanceunderskuddet i 1977 bliver på ca. 18 mia. $. I 1976 havde USA et betalingsbalanceunderskud på 1,3 mia. $.

Den vesttyske finansminister Hans Apel gjorde det ganske klart på IMF-mødet, at Vesttysklands bidrag til en stimulering af verdensøkonomien vil blive givet under stadig hensyntagen til inflationsbekæmpelsen i Vesttyskland. Den vesttyske økonomi kunne ellers nok trænge til et skub fremad. I indeværende år forventes væksten i BNP at blive realt 3,5–4 pct. mod de af regeringen ønskede 5 pct. For at sætte mere gang i den vesttyske økonomi er der netop vedtaget en række skattelettelser samt investerings- og beskæftigelsesfremmende foranstaltninger. Lettelserne andrager ca. 13 mia. DM, hvilket svarer til en forøgelse af statsudgifterne i 1978 på 10 pct. Da man tidligere havde planlagt en 7,5 pct. forøgelse, kan man ikke sige, at den relative lave økonomiske aktivitet har tilskyndet forbundsregeringen til at lægge den økonomiske politik om.

Årsagen til den lave vækst er, at den indenlandske efterspørgsel ikke er kommet så stærkt i gang som oprindeligt forventet. Derimod viser udenrigshande-

len betydeligt større overskud end forventet ved årets begyndelse. Betalingsbalanceoverskuddet i 1977 forventes nu at blive i samme størrelsesorden som i 1976, dvs. ca. 8,5 mia. DM.

Den økonomiske udvikling i U.K. er fortsat træg. Industriproduktionen ligger kun $^1/_2$ pct. over 1976, og privatforbruget lå i de 8 første måneder af indeværende år 2 $^1/_2$ pct. under den tilsvarende periode sidste år.

Den lavt aktivitet har ikke afdæmpet prisstigningstakten. Detailprisindekset for august lå således 16 $^1/_2$ pct. over august 1976.

Der er imidlertid et par lyspunkter i den engelske økonomi. Betalingsbalancen nærmer sig ligevægt, og valutareserverne stiger fortsat betydeligt. Den gunstige udvikling på betalingsbalancen skyldes den lave indenlandske efterspørgsel samt Nordsøolien, mens valutareserverne stiger som følge af spekulation i £.

På IMF-mødet kom det til udtryk fra flere sider, at U.K. nu er så valutarisk stærk, at en vis stimulering af økonomien kunne tilrådes. Den engelske regering ønsker da også at gennemføre skattelettelser til efteråret, hvis lønstigningstakten holdes inden for de af regeringen ønskede 10 pct.

DEN DANSKE ØKONOMI

På et ministermøde søndag den 28. august i Frankfurt blev det besluttet, at den svenske krone skulle forlade slangesamarbejdet og flydende nedskrives med 10 pct. overfor DM og Beneluxlandenes valutaer.

Den norske og den danske regering besluttede derefter at nedskrive de respektive valutaer med 5 pct. med virkning fra mandag den 29. august.

Den svenske beslutning om at forlade slangesamarbejdet skal ses på baggrund af, at det internationale konjunkturtilbageslag nu for alvor kan mærkes i Sverige. I en årrække er det svenske pris- og lønniveau steget kraftigere end i de øvrige OECD-lande. Svensk industris afsvækkede internationale konkurrenceevne kombineret med de generelt dårlige internationale konjunkturer har skærpet afsætningsvanskelighederne for den svenske industrieksport. Faldende beskæftigelse, øget underskud i samhandelen med udlandet og hurtigt voksende lagre er de håndgribelige tegn på, at balanceproblemerne i den svenske økonomi er blevet stedse mere alvorlige.

Når den danske regering besluttede at nedskrive den danske krone med 5 pct., skyldes det hensynet til den betydelige dansk/svenske samhandel. En ensidig svensk devaluering ville forringe danske industrivarers priskonkurrence på det svenske marked, hvilket den danske regering i den nuværende økonomiske situation tilsyneladende har tillagt megen vægt.

De økonomiske virkninger af kronejusteringen bliver beskedne. De danske eksportvarer bliver målt i international valuta lidt billigere, mens importvarerne målt i danske kroner bliver dyrere. Efter teorien skulle prisvirkningen på im-

og eksporten stimulere eksporten og hæmme importen til gavn for beskæftigelsen og betalingsbalancen. I praksis viser det sig imidlertid som oftest, at devalueringsfordelen bliver spist op af et fornyet pres på priser og lønninger.

Devalueringen vil skønsmæssigt hæve forbrugerpriserne med 2 pct. Forbrugerpriserne vil stige som følge af, at importpriserne stiger med 5 pct., men da den grønne krone ligeledes er blevet devalueret med 5 pct., vil prisen på de ikke importerede fødevarer også stige.

For erhvervslivet betyder devalueringen udover prisbevægelserne på im- og eksportvarerne, at sektorens nettogæld til udlandet stiger med ca. 1 mia. kr. Når det tages i betragtning, at den danske krone er devalueret med 14 pct. overfor DM indenfor det sidste års tid, må det frygtes, at den private låntagning i udlandet i fremtiden vil hæmmes af frygt for fortsatte devalueringer. Hvis den private låntagning i udlandet stagnerer, vil pengepolitikken sandsynligvis blive strammet yderligere, hvilket er den alvorligste konsekvens af den førte valutakurspolitik.

Det nye økonomiske forlig

Natten mellem onsdag den 31. august og torsdag den 1. september nåede Socialdemokratiet, Venstre, Konservative og Radikale til enighed om indholdet i et nyt økonomisk forlig.

Forliget består af en finanspolitisk stramning, forhøjelse af visse transfereringer, en række erhvervsfremmeordninger samt af forskellige beskæftigelsesfremmende foranstaltninger.

Partierne blev enige om følgende punkter:

Den finanspolitiske stramning

a. Momsen hæves med 3 pct. til 18 pct. med virkning fra den 3. oktober. Visse mejeriprodukter samt margarine undtages forhøjelsen. Derimod inddrages de liberale erhverv nu under momsen.
b. Giftskatterne sættes kraftigt op. Cigaretter, cigarer og cerutter stiger med henholdsvis 7,5 øre, 7 øre og 4 øre pr. stk. fra tirsdag den 6. september. Fra samme dag stiger en flaske snaps med 12 kr. og andet spiritus med 20 kr. pr. flaske.
c. Det bliver dyrere at være bilejer. Indregistreringsafgiften hæves, således at biler i 30.000 kr. klassen stiger med ca. 200 kr., mens de dyreste biler stiger med op til 11.000 kr. Samtidig sættes benzinafgiften op med 10 øre pr. liter.
d. Dieselolie og fuelolie stiger med henholdsvis 7 og 8 øre pr. kg. Alle momsregistrerede virksomheder kan få godtgjort afgiften.
e. Charterrejser pålægges en afgift på 50 kr. pr. rejse, og lufthavnsafgiften forhøjes med 25 kr.

f. Visse tinglysningsforretninger pålægges en afgift på 125 kr.
g. Inden for hovedstadsområdet stiger DSB persontakster med 20 pct. og i den øvrige del af landet med 5 pct. Derudover forhøjes godstaksterne mellem 12 og 20 pct.
h. Posttaksterne stiger. Brevportoen sættes op med 20 øre, tryksager med 10 øre, og pakker indtil 5 kg stiger med 1 kr.

Udover disse takst- og afgiftsforhøjelser er partierne enige om, at der i løbet af folketingssamlingen skal indføres afgifter på lystfartøjer, udstykning af ejerlejligheder samt på emballage.

Transfereringerne

Som kompensation for afgiftsforhøjelserne forhøjes de sociale pensioner og børnetilskuddene. Folkepensionen forhøjes med 528 kr. pr. år for et ægtepar og med 372 kr. for enlige. Børnetilskuddet forhøjes med 28 kr. pr. år.

Erhvervsfremmeordningerne

Forliget indebærer, at staten yder øget støtte til diverse eksportfremmeordninger, forbedrer eksportkreditordningen, øger egnsudviklingsstøtten, hæver lånemulighederne til mindre industri og håndværk samt øger støtten til produktudvikling. Endvidere forbedres erhvervenes lånemuligheder i realkreditforeninger. Udover dette enedes forligspartierne om følgende punkter:

a. Udgiften til sygedagpenge i 4. og 5. uge overtages af staten fra 1. januar 1978.
b. Det ekstra investeringsfradrag på 10 pct. bibeholdes i 1978.
c. Forbedrede afskrivningsregler på bygninger og mindre aktiver.
d. Staten gennemfører en kursgarantiordning. Hvorledes denne bliver udformet, vides endnu ikke.
e. Dokumenterede udgifter til isoleringsarbejder kan for fremtiden fratrækkes på ejendomsskemaet. Forslaget skal endeligt vedtages i oktober.

I alt indebærer forliget, at statens indtægter stiger med ca. 6 mia. kr. pr. år som følge af den finanspolitiske stramning. Erhvervsfremmeordningerne og beskæftigelsesplanen vil koste det offentlige 10 mia. kr. over de næste tre år.

Sigtet med forliget er todelt. Via afgiftsforhøjelserne opsuges købekraft, hvilket skulle føre til en reduktion af importen og dermed af betalingsbalanceunderskuddet. På den anden side betyder denne politik, at afsætningsmulighederne på det danske marked forringes ikke blot for de udenlandske firmaer, men også for de danske.

I forvejen har dansk industri betydelige afsætningsvanskeligheder på især hjemmemarkedet, og det nye forlig vil yderligere skærpe disse afsætningsproblemer. Den finanspolitiske stramning vil derfor uundgåeligt få uheldige beskæf-

tigelsesmæssige virkninger. Det er på denne baggrund, erhvervsfremmeordningerne og beskæftigelsesplanen skal ses. Alt i alt må det derfor forventes, at forliget på kort sigt vil betyde en reduktion af betalingsbalanceunderskuddet og have en nogenlunde neutral beskæftigelsesmæssig effekt.

Det, man imidlertid kan frygte, er, at den finanspolitiske stramning, devalueringen og indefrysningen af den overskydende juli dyrtidsportion, har udhulet marts/april overenskomsterne i en sådan grad, at der rokkes ved stabiliteten på det danske arbejdsmarked.

I de sidste par år har væksten i det danske omkostningsniveau ligget på linie med væksten i det udenlandske. Hvis det netop afsluttede forlig utilsigtet bryder denne gunstige udvikling, er det en dyr pris for at opnå en midlertidig reduktion af betalingsbalanceunderskuddet.

Indtjeningen i dansk industri

Rent indtjeningsmæssigt var 1976 tilsyneladende et godt år for den danske industri. Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk har således beregnet, at afkastningsgraden (driftsresultatet før renter sat i forhold til aktivmassen) som gennemsnit i 609 af instituttets låntagne virksomheder steg fra 6,5 til 10,1 i 1976. Instituttet skriver i sin halvårsberetning, at afkastningsgraden i 1976 isoleret set var tilfredsstillende.

Det gode resultat i 1976 skyldtes, at omsætningen steg med 20 pct. i forhold til 1975. Omsætningsfremgangen var målt i faste priser på 12 pct., hvilket skal ses i forhold til, at omsætningen i 1975 faldt realt med 6 pct. i forhold til 1974.

Når det tages i betragtning, at hjemmemarkedet i 1976 blev stimuleret af bl. a. den midlertidige momsnedsættelse, isoleringstilskud, erhvervsfremmeordninger m.v., er det ikke overaskende, at det især var den rent hjemmemarkedsorienterede industri, der fik den største omsætningsfremgang.

	Omsætningsstigning i pct.	
Afsætning	1975	1976
Hjemmemarked	6,9	27,1
Nogen eksport (indtil 1/3)	0,3	21,6
Eksportmarked (over 1/3)	1,9	17,0
	2,3	20,2

Løn- og gageudgifterne steg med 16 pct. i 1976 eller med 4 pct. point mindre end omsætningen. Samtidig steg kapacitetsomkostningerne noget mere behersket end året før, tilligemed at væksten i finansieringsomkostningerne ophørte.

Alt i alt medførte denne udvikling, at nettooverskuddet i de låntagne virksomheder blev 3 $^1/_2$ doblet fra 1975 til 1976.

Driftsresultater:

Et sammendrag af resultatopgørelserne for de 609 virksomheder for årene 1974, 1975 og 1976 viser i hovedtal:

	1974 mill. kr.	%	1975 mill. kr.	%	1976 mill. kr.	%
Omsætning:						
Hjemmemarked	9.743	60,9	9.828	60,0	12.246	62,2
Eksport	6.263	39,1	6.552	40,0	7.443	37,8
	16.006	100,0	16.380	100,0	19.689	100,0
Variable salgsomkostninger	440	2,8	457	2,8	603	3,1
Vareforbrug	7.525	47,0	7.791	47,6	9.193	46,7
Arbejdsløn	2.513	15,7	2.555	15,6	3.032	15,4
Dækningsbidrag I	5.528	34,5	5.577	34,0	6.861	34,8
Andre primære indtægter	211	1,3	184	1,1	250	1,3
Dækningsbidrag II	5.739	35,8	5.761	35,1	7.111	36,1
Gager m.v.	1.937	12,1	2.211	13,5	2.481	12,6
Indirekte produktionsomkostninger	821	5,1	809	4,9	952	4,8
Administrations- og salgsomkostninger	892	5,6	959	5,8	1.133	5,8
Vedligeholdelse af bygninger og maskiner	310	1,9	289	1,8	338	1,7
Anlægsafskrivninger	610	3,8	667	4,1	748	3,8
Overskud I	1.169	7,3	826	5,0	1.459	7,4
Renter (netto)	446	2,8	539	3,3	527	2,7
Overskud II	723	4,5	287	1,7	932	4,7
Ekstraordinære indtægter (+) og udgifter (–) netto	– 28	– 0,2	– 19	– 0,1	+ 3	–
Overskud III	695	4,3	268	1,6	935	4,7

Finansieringsinstituttet mener ikke, at det gode resultat i 1976 vil gentages i indeværende år. Et udsnit på 120 af de låntagne virksomheders budgetter for 1977 viser ellers, at virksomhederne ved årsskiftet skønnede, at indtjeningen i indeværende år ville ligge på samme niveau som i 1976. Finansieringsinstituttet mener dog at kunne påvise, at virksomhedernes forventninger næppe vil blive indfriet. Salget har nemlig i årets løb udviklet sig noget svagere end oprindeligt budgetteret.

Produktion og beskæftigelse

Danmarks Statistiks opgørelse af industriens ordre- og omsætningssituation i august viser, at industrien excl. skibsværfter havde en omsætningsfremgang på 13 pct. i forhold til august 1976. Målt i faste priser steg omsætningen med 5 pct. Ordreindgangen og ordrebeholdningen var henholdsvis 15 pct. og 6 pct. større end året før. Eksportordrernes andel af den samlede ordrebeholdning var 53 pct. mod 49 pct. i august 1976.

Nedenstående tabel viser udviklingen inden for de enkelte industribrancher m. h. t. omsætning, ordreindgang og ordrebeholdning i perioden august 1976 til august 1977.

Industriens ordre- og omsætningssituation
(procentvis stigning fra august 1976 til august 1977)

	Omsætning (lb. priser)	Omsætning (mængde)	Ordre-indgang	Ordre-beholdning
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	+15	+ 4	+16	+68
Tekstil-, beklædnings- og læderindustri	+ 3	- 4	-	-17
Træ- og møbelindustri	+ 6	- 4	+10	+ 3
Papir- og grafisk industri	+11	+ 7	+12	-11
Kemisk industri	+ 7	+ 4	+ 6	+ 7
Sten-, ler- og glasindustri	+26	+16	+36	+11
Jern- og metalværker og støberier	+21	+19	+20	-20
Jern- og metalindustri excl. skibsværfter	+14	+ 6	+18	+ 6
Anden industri	+ 8	+ 4	+21	+16
Industri ialt (excl. skibsværfter)	+13	+ 5	+15	+ 6
heraf:				
Investeringsgodeindustri	+16	+ 8	+23	+ 7
Forbrugsgodeindustri	+13	+ 3	+14	+14
Mellemproduktindustri	+ 7	+ 6	+13	- 6

Som det fremgår af tabellen, var omsætningsfremgangen især udtalt inden for investeringsgodeindustrien. Omsætningen med udlandet steg fra august 1976 til august 1977 med 11 pct., mens det tilsvarende vækst i hjemmemarkedsomsætningen udgjorde 20 pct. Hvad ordreindgangen angår, var stigningen fra eksport- som hjemmemarked henholdsvis 6 pct. og 41 pct. Inden for mellemproduktindustrien var der især fremgang på eksportmarkedet. Den indenlandske omsætning steg således med 8 pct. fra august 1976 til august 1977. Ordreindgangen fra hjemmemarkedet steg med 9 pct. i den tilsvarende periode. Omsætningen med og ordreindgangen fra udlandet steg med henholdsvis 14 pct. og 18 pct.

Forbrugsgodeindustriens omsætning med hjemme- og eksportmarked steg med henholdsvis 8 pct. og 25 pct., og de tilsvarende stigninger i ordreindgangen var 11 pct. og 13 pct.

For den samlede industri excl. skibsværfter er der fra august 1976 til august 1977 især sket en stigning i eksportefterspørgslen, hvilket må siges at være en gunstig udvikling. Omsætningen med udlandet steg 16 pct., og den tilsvarende stigning i ordreindgangen androg 15 pct. M. h. t. hjemmemarkedet lå omsætningen i august 11 pct. højere end året før, og ordreindgangen steg med 15 pct. i forhold til august 1976.

I august var 10,2 pct. (117.700) fuldtidsarbejdsløshedsforsikrede uden beskæftigelse. Det tilsvarende tal for juli var 9,8 pct., og i august 1976 var ledighedsprocenten 8,0. Det gennemsnitlige antal registrerede ledige omfattende fuld- og deltidsforsikrede samt ikke-forsikrede er for august opgjort til 153.500 svarende til 7,3 pct. af samtlige lønmodtagere mod 7,0 pct. måneden før.

Arbejdsformidlingsstatistikken tegner stadig et mørkt billede af beskæftigelsessituationen. I juli og august blev der nyanmeldt henholdsvis 13.941 og 20.256 ledige pladser til arbejdsformidlingskontorerne. I 1976 var disse tal hen-

holdsvis 15.458 og 21.432. Ved udgangen af juli og august i år stod henholdsvis 1.593 og 1.887 af de nyanmeldte pladser ubesatte, hvilket i forhold til de samme måneder året før svarer til en nedgang på 62 pct. og 13 pct. Ca. 29 pct. af de ubesatte pladser var inden for industrien og ca. 24 pct. inden for bygge- og anlægsvirksomhed.

Forbrug og investering

Detailomsætningen målt i mængder lå i 1. halvår 1977 1,8 pct. lavere end i 1. halvår 1976. Hertil må dog bemærkes, at indekset i januar og februar 1976 lå på et usædvanligt højt niveau som følge af den midlertidige momsnedsættelse, som ophævedes ved udgangen af februar.

Indekset var i august 2,2 pct. højere end i samme måned året før. Betragtes udviklingen i de forskellige forbrugsposter, har der i den nævnte periode været nedgang i salget af nærings- og nydelsesmidler. Hvad angår omsætningen af »andre forbrugsvarer«, omfattende bl. a. varige forbrugsgoder og beklædning, steg indekset med henholdsvis 21 pct. og 10 pct. Den forestående momsforhøjelse har givet stimuleret salget af de to sidstnævnte varegrupper.

Antallet af nyregistrerede personbiler er en anden indikator for udviklingen i det private forbrug. I august blev der indregistreret 18.763 nye personbiler mod 17.796 i august 1976. I årets første 8 måneder blev der nyregistreret 114.843 personbiler, mens det tilsvarende tal for 1976 var 120.420.

De forskellige indikatorer for udviklingen i erhvervsinvesteringerne viser, at afdæmpningen i den indenlandske efterspørgsel tilsyneladende ikke har mindsket investeringslysten.

Importen af maskiner og andet kapitaludstyr lå således i 1. halvår 1977 realt 10,2 pct. over niveauet i den tilsvarende periode året før. I forhold til de samme kvartaler året før steg kapitalgodeimporten i 1. og 2. kvartal 1977 med henholdsvis 12,5 pct. og 7,8 pct.

I 1. halvår 1977 blev der påbegyndt 1.815.000 kvm. nyt erhvervsbyggeri, hvilket var 3,1 pct. mindre end i den tilsvarende periode året før. Dette dækker over en nedgang på 11,9 pct. i perioden 1. kvartal 1976 til 1. kvartal 1977 og en vækst på 6,7 pct. i 2. kvartal 1976 til 2. kvartal 1977.

I august blev nyregistreret 4.044 vare- og lastbiler eller knapt 20 pct. færre end året før. I årets 8 første måneder blev der nyregistreret 23.215 vare- og lastbiler, hvilket var 27 pct. færre end i den tilsvarende periode i 1976.

Betalingsbalance og udenrigshandel

I følge Danmarks Statistiks foreløbige opgørelse af betalingsbalancen over for udlandet har der i 2. kvartal 1977 været et underskud på den løbende balance på 2,5 mia. kr., hvilket er samme størrelsesorden som underskuddet i 2. kvartal 1976.

For første halvdel af indeværende år andrager underskuddet dermed knapt 5,3 mia. kr. mod et underskud på godt 6 mia. kr. i samme periode sidste år. Af den følgende tabel fremgår det, hvorledes de enkelte poster på betalingsbalancen har bidraget til underskuddet.

Betalingsbalancens løbende poster, 1. halvår 1977

Mill. kr.	Indtægter	Udgifter	I alt
Eksport (f.o.b.) / Import (f.o.b.)	29.525	38,005	- 8.480
Søtransport	4.890	3.535	1.355
Rejser	2.180	2.230	50
Øvrige varer og tjenester	4.110	2.135	1.975
De europæiske Fællesskaber	2.635	810	1.825
Renter, udbytter og lignende	960	2.280	- 1.320
Ensidige overførsler	160	735	- 575
I alt	44.460	49.730	- 5.270

Den formindskelse af betalingsbalanceunderskuddet i 1. halvår 1977 i forhold til 1. halvår 1976 skyldes bl. a., at forbedringerne af posterne søtransport, øvrige varer og tjenester og De europæiske Fællesskaber på henholdsvis 0,4 mia. kr., 0,2 mia. kr. og 0,3 mia. kr. mere end opvejer en stigning i renteudgifterne på 0,4 mia. kr.

Underskuddet er i den forløbne del af året blevet finansieret ved såvel offentlig som privat kapitalimport. Eftersom den offentlige og den private kapitalimport har andraget henholdsvis 6.952 mill. kr. og 6.101 mill. kr., er der i den betragtede periode sket en væsentlig forøgelse af Danmarks internationale likviditet.

Hvad udenrigshandelen angår, har Danmarks Statistik opgjort handelsbalanceunderskuddet for august til 1.773 mill. kr. mod et underskud på 1.492 mill. kr. i juli og på 1.764 mill. kr. i august 1976.

Handelsbalancen

	Import		Eksport		Merimport	
	1976	1977	1976	1977	1976	1977
Januar	5.379	6.269	4.103	4.467	1.276	1.802
Februar	5.917	6.074	4.287	4.848	1.630	1.226
Marts	6.900	7.670	4.783	5.683	2.117	1.987
April	6.258	6.167	4.311	4.924	1.947	1.243
Maj	5.870	6.372	4.825	4.577	1.044	1.795
Juni	6.243	7.044	4.883	5.187	1.360	1.857
Juli	5.156	5.494	3.904	3.999	1.251	1.495
August	6.196	6.601	4.432	4.828	1.764	1.773
September	6.605		4.757		1.849	
Oktober	6.441		4.824		1.617	
November	7.106		5.024		2.082	
December	6.892		4.888		2.004	
I alt	74.963		55.022		19.940	

Importen androg i august 6.601 mill. kr. og var dermed 6,5 pct. højere end i august 1976. Når der bortses fra skibe og fly samt sæsonkorrigeres, lå importen i august på niveau med gennemsnittet for 1. halvår 1977.

Opgjort på tilsvarende måde var eksporten i juli ca. 300 mill. kr. højere end gennemsnittet for 1. halvår 1977. Eksportværdien blev i denne måned på 4.828 mill. kr., hvilket i forhold til august 1976 var en 9 pct.'s stigning.

Betragtes importens fordeling på varearter, er der fortsat stigning i importen af råvarer til såvel landbrug og gartneri som til byerhverv. Stigningerne i forhold til august 1976 var på henholdsvis 38,6 pct. og 3,0 pct. Hvad importen af råvarer til byggeriet angår, steg denne med 3 pct. Importen af investeringsgoder, dvs. maskiner og andet kapitaludstyr, var i augus 4,7 pct. højere end i den tilsvarende måned året før.

Industrieksporten excl. skibe og fly var i august 14,2 pct. højere end året før. Landbrugseksporten incl. kød- og mælkekonserves steg med 6,7 pct., hvilket dog dækker over en nedgang i eksporten af vegetabilske produkter på 27,9 pct., mens eksporten af kød- og mælkekonserves samt animalske landbrugsprodukter steg med henholdsvis 18,1 pct. og 11 pct.

Torben Nielsen
14/10 1977